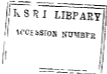

आनन्दाश्रममुद्रणालयस्थग्रन्थाना मूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् ।	
	रु०	आ०
१ गणशाधर्वशीर्षम-समाख्यम् ।	०	६
२ रुद्राध्याय -सायण शर्षभम्भाम्भस्वप्रणीतमाध्याय्या सुवदित ।	१	६
३ पुरुषम्	०	४
४ यागम्	५	०
५ ईशाव	०	१४
६ केनो	१	०
७ राठ	१	४
८ प्रश्नोपनिषत्-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	१	०
९ मुण्डकोपनिषत्-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	०	१०
१०-माण्डूक्यापनिषत्-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	०	५
११ ऐतरेयापनिषत्-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	१	४
१२ तैत्तिरीयापनिषत्-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	१	१२
१३ तैत्तिरीयापनिषत्-आयशास्त्रम्-सर्गशास्त्रम्-सर्गशास्त्रम्	०	०
१४ आन्दाग्यापनिषत्-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	५	०
१५ बृहदारण्यकोपनिषत्-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	८	०
१६ बृहदारण्यकोपनिषत्-भाष्यायपत्ता ।	०	८
१७ श्वेताश्वतरोपनिषत्-भाष्यायपत्ता ।	०	४
१८ मारुतगणम्-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	३	०
१९ रश्मन्तममुच्चय -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	३	१०
२० त्रीध्वम्भक्तिनिबन्ध -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	३	१०
२१ अश्वमेधाणि -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	१०	०
२२ श्रीमच्छंकरभिरुचय -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	६	०
२३ ब्रह्मसंहितायायमाहात्म्यम् -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	१	१२
२४ तामिलायन्यायशास्त्रविस्तर -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	८	०
२५ मनमहिमा-सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	११	८
२६ इन्द्रायर्ष्य -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	७	६
२७ ब्रह्मसंहिता -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	६	१०
२८ ब्रह्मसंहिता -सर्गशास्त्रभाष्यायपत्ता ।	६	४

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् ।	
	रु०	आ०
२९ उपनिषदा ममुच्य - श्रीनारायणशकरानन्दकृतदीपिकासहित	६	१२
३० नृमिहपर्वानन्तापनीयापनिषत्-भाष्याद्युपेता ।	१	१०
३१ बुद्धदारण्यक्रोपनिषन्मिताक्षरा-श्रीनियानन्दमुनिविरचिता ।	२	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्-शांखभाष्यसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३ इन्वन्तरीयनिघण्टु -श्री २७ विरचिता । वेदग्रन्थम् ।	६	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता-भाष्याद्युपेता ।	०	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता-मटीका १०० भाग्यवत् ।		१
३५ मूर्गायतनाक्षर -शाङ्खदेवकृत मूर्गायतद्विभाग गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्-भाषणभाष्यसमेतम् भागद्वयात्मकम् ।	९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्-भाषणभाष्यसमेतम् भागत्रयात्मकम् ।	१४	८
३८ एतरेयारण्यकम्-१६ भाग्यवत् ।	०	०
३९ मन्वन्तरस्यमाला गार्गीनाथमन्वन्विरचिता । भागद्वयात्मिका ।	१०	८
४० मन्वाभाष्यममुच्य -खण्डगोत्रश्रीकृष्णपण्डितादिपण्डीत ।	१०	०
४१ तैत्तिरीयगणम्-नृनिषान्तात्पर्यम् । मन्वापुराणम् ।	५	४
४२ तैत्तिरीयमन्त्रिणा-भाषणभाष्यसमेतम् । भागत्रयात्मिका ।	४८	१०
४३ रगाक्षरगणितान्तकणिका -मन्वन्विरचितकृत मटीका ।	१०	१२
४४ श्रीमन्मन्त्रिणा-भाषणभाष्यम् ।	१	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता-नृमन्वन्विरचितकृतिकापेता ।	५	४
४६ याज्ञवल्क्यमृत्पुत्रि -याज्ञवल्क्यमटीकापेता भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७ पान्थलगागमत्राणि-भाष्यविरचिता मन्वन्विर ।	३	०
४८ स्मर्तनीना ममुच्य -सङ्क्षिप्तमन्वन्विरचितस्मृत्यात्मकम् ।	५	०
४९ वायुपुराणम्-मन्वन्विरचितम् । महापुराणम् ।	४	१०
५० यतीन्द्रमन्त्रिणा-श्रीनिषान्तात्मकम् । काशमन्त्रिकापेता ।	१	४
५१ सर्वदर्शनमिश्र -मन्वन्विरचितम् ।	२	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता-विरचितमन्वन्विरचिता ।	२	०
५३ मन्वापाठश्रुतसूत्रम्-मन्वापाठविरचितम् भागद्वयात्मकम् ।	२८	५
५४ मन्वन्विरचिता-श्रीनिषान्तात्मकम् । महापुराणम् ।	६	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणि -भाषणभाष्यसमेतम् ।	४	०
५६ नित्यापाडाशीर्षाणव -मन्वन्विरचितमटीकासहित ।	३	८

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् ।	
	रु०	आ०
५५ आचारभक्षणम्-विश्वविद्यालयिकमोक्षापाठयन्त्रकृतम् ।	८	६
५८ आचारम्-मात्र युगद्धर्मविशेषित ।	४	०
५९ आर्यमञ्जरी-नेत्ररगपाठमाला विरचिता ।	२	०
६० अतिरम्यग्रह वि० रम्यरहित ।	१	१२
६१ भातमप्रणीत रम्यमञ्जरी-संस्कृतसंस्कृतमपनम् ।	०	८
६२ ईशानकण्डुप्रश्नम्-प्रश्नोत्तरसंज्ञानन्दार्द्धाभुगुणनिषेध-सर्वाका	०	८
६३ अन्तर्यामिनिषु-ज्ञानानुपासनाविद्वान्निवेदिता ।	०	१२
६४ अहद्वैतस्य हापनिषु-संस्कृत-सुविद्वित्तमकारिकापता ।	३	४
६५ आहुतिसंगणन-कवि । आनन्दकृत्यासीषम् ।	१	४
६६ आश्वलायन-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	०	४
६७ अक्षयवृत्ति-शक्ति मन्त्रान ।	१	८
६८ अहद्वैतसहित-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	१२
जान ७-१९०५-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	४
६९ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	१०
७० अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१०	१२
७१ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	६
७२ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	८
७३ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	०
७४ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	४
७५ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	०
७६ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	०
७७ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	२	६
७८ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	६	१२
७९ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	२	०
८० अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	०	८
८१ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	४	११
८२ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	०	७
८३ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	१	१
८४ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	०	०
८५ अष्टादशस्य-संस्कृत-संस्कृत-संस्कृत ।	३	१५

आनन्दाश्रममस्कृतग्रन्थविलिः ।

पश्चालम्भमांसा ।

२० शा० ग० ग० विजयद्वरगाहवामन-
शास्त्रिविचिना ।

१००००००

२० शा० म० ग० ग० जागेश इत्यपाह
फाशीनायशास्त्रिभि मजार्त्तनम् ।

१००

वी १० इत्यपपद गगिभि

विनायक गणेश आपटे

आनन्दाश्रममस्कृतपाठ्ये

शायमान्तरमद्रायत्वा

प्रकाशितम् ।

—+—

शालिवाहनशास्त्रा १८४०

ग्रिन्ना दा १ ०

— — —

(अस्य स्वर्गविभाग राजशासनानुसारण स्वायत्तारुना) ।

मृत्यु दशाऽऽणका (१९०)

॥ भूमिका ॥

इत्त भो समुपरिधतोऽथ तथाविधो विन्दयकर समय, यत्र करकोऽपि वा भवतु विद्रातुताचिद्वन्वद्बुधुवो वाऽनाद्याः पर्यर्धमासा-सूत्रकुसमगन्धो वाऽऽगित्तो वा गलहरिततशास्त्रमर्यातो वा समयानुसार परिवर्तयितुं वा कामयते भगवन्त सनातन वैदिक धर्मम् । सर्वोऽपि ननु रवातक्येषु कपोलकल्पितानामनो विचारान्येषा परताः प्रादुर्भा-वदितुं प्रयतते । प्रय-यति चेत-तत पदशो वाक्यशो वा प्रमाणाभासा न्यर्थान्तरप्रयुक्तानि सद्बुध सद्बुध रीय मतमुदोद्धृत्यितुम् । अपरा-शुशब्देव पौवापर्य वाक्यजात-वाचिन्त्येषु कृति-ङ्गादिनिष्ठाणाना प्राबल्यदोषैर्यमननुसदधान एव वाक्यावविचारमणयन्त्र च मीमा-सान्यायप्रवृत्ति शास्त्रार्थ वाचस्पृम्भ निषिद्धीपति, निर्णयदक्षिण वा नाप-त्रपत इत्यहो नादित्य कालस्य विजृम्भित च व्यामो-त्स्य । सन्त्येव नैताद्विरमापयन्त्यरमान्, यत् यत् कोऽपि मितपचमनिनिर्गन्त्ययावत्प्र-चलता वैदिकसप्रदायपरिवाहेण समथित पर, सत्त्व श्रुतिः मृतिवचने-प्रमाणमूर्धन्यनिविचिकित्स व्यवस्थापित भयोभिगातिक शारेयदर्शानि-कप्रकाशे स्वप्नेऽयसभावित्तोपलेश वैदिके कृता शि-रकर पञ्चालम्भ, सचिचीपुरिव स्था-नुतम पापनिशायमश्रेय-कर च प्रतिपेद्धप्राय च सप्रगल्भ सादोष च प्रजल्पेद्रीपयेत्समाह्वयेच विविदिनुमातिरुमून्या-निति । समयेऽरिमग आ-तका पुनर्विद्रास 'न ति रतमनुगति प्राप्ति-हरय सिद्ध' इत्यभियुक्तानामाभाणक मनसि मन्वाना उपेक्षया जोषभावमेव यदि भजेरतहि प्रायेण परतत्रप्रज्ञा अरमुन्धा भूयासो जना श्रद्धाना अपि भयति वैदिक धर्मोऽनुनिष्ठासव आतानि कर्म जातानि मत्तन्त व्यामोत्सापञ्चा इत्यक्रियाविवेकविदुषा कतव्यतो हीयेरत, आत्यन्तिक चानर्थमुच्छेषु, श्रेयसश्च प्रतिश्रेयैरिधि अनिच्छ-न्तोऽपि विवाहा यवमाय 'परमतमप्रतिपेद्धमनुमत भवति' इति न्यायेन सभाव्यमान यागीय-त्तिसाया अ-रत्त्व प्रत्यारथाय परदा-भूत वैदिक पन्थान प्रथयितुं किञ्चिदिव वक्तव्यमाशो लेखनीमात्मीयाम् ।

अत्र केचन समुचितेष्टन्ते-“ननु भो” यदेतद्यज्ञादिकमनुष्ठीयते नेत-च्छ्रेयो जनयितुं गीष्टे, अपितु क्लृप्तपातकमेवानुव-ज्जानि प्रत्यक्षमेव पञ्चना निर्दय हिसनादिति । न च “अश्रीधोमीय पञ्चमालभेत, वायव्य-श्वेतमालभेत भूतिकाम, ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत” इत्यादी-न्यमह्ये-

यानि श्रौतवाक्यकदम्बानि घण्टाघोषमुद्घुष्यन्ति पश्वादीनां क्रतुपाल्-
म्भनम् । तथा च वेदिक निखिलमपि वाक्यजातं रवतं प्रामाण्यमाटी-
कते तथा पराक्रान्तं पूर्वदीक्षायां भगवता महाह्युनिना जेमिनिना
इति कथमेतच्चोद्यमवतरति यागीयादिसा पापालुबन्धिनीति, इति वाच्यम् ।
त्वदुदाहृतवचनानां भूतिकामादिपत्रवाररयेन काम्यपरत्वस्यैव प्रती-
यमानत्वात् । निन्दिताश्च काम्यकर्मानुष्ठातारो भगवता गीतासु—

“यामिमां पुष्पिता वाचं प्रवदन्त्यविपश्चित्” ।

“कामान्मानं स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥”

“अत्रिया मां सोमपा पृतपाया यन्नरिद्धा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते ॥”

‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति’ इत्यादिना उद्गमकारेण । आम्ना-
यते चोपनिषत्स्वपि ‘प्रवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः’ इत्यादौ बहुत्र । युज्य-
ते चेत् । स्वस्य सुखं सपादयितुं दयनीयानामरवत्तच्छाणां मूकदीनानां
प्राणिनां सोनिरेरिव ब्राह्मणब्रुवेषीर्भिकमन्येष्व्यापादनं नेर्घृण्येन क्रिय-
माणं तेवेव पशुत्रयसुगन्धं वा प्रयोनयति । ‘न हिरयात्सर्वभूतानि’
इति ढ वन्यमानोऽथ प्राणिवधनिषेधं कथं तु नाम पशु विशसितार
यामीर्यातना नानुभावयेत् ? न चात्र प्रत्यवधातव्यं केनापि ‘अग्नीपो-
मीयं पशुमालभेत’ इत्यादिवाक्यं सामान्यतः प्रयुक्तं न हिरयान्ति
वचनं सकाचयेदयेति । अग्नीपोमीयं पशुमालभेत्यादिवाक्येन प्राकर-
णिकेन पश्वालम्भस्य ऋत्वर्थत्वमिष्टसाधनत्वं च प्रत्याग्येत । न तु
हिरयादिति विरिविहितहिसासामान्दरयानिष्टसाधनत्वं यागीय-
हिसायां व्यावर्त्येत । एकरथेव कदण इष्टसाधनत्वमिष्टसाधनत्वं चे-
त्युभयमपि वचनबलात्प्रमीयमाणं न विरुध्यते परकीयमुन्दरीगमनादे-
रिव । वस्तुतस्तु दूषोनाहतेष्वग्नीपोमीयादिवाक्येष्वालम्भितैव हिसाम-
भिधत्ते किंतु स्पर्शमात्रं यथा ह्यग्निहोत्रीयतोहाग्निकारे “वत्समालभेत”
इति वाक्यं आलम्भति स्पर्शमात्रमाचष्टे । रपष्टं चैतद्वरमीमासायाम् ।
हिसा पुनरङ्गयागविधानेन विशसनप्रकारेण चाऽऽक्षेपत एव प्रतीयते
न पुन शक्तयेति सुतरां च सकोन्यसकोचकभावो नोपपद्यते । आक्षे-
पलभ्यऋत्वर्थादिसायां शक्याथभूतहिसानिषेदस्य चान्यतराप्रामाण्यभी-
त्या हि सकोचं कल्प्यते । न चात्र तत्पदमाधातुं प्रभवति । अथ कथं
निष्कन्यप्रवृत्तिर्हिसाविशिष्टे यागादौ प्रामाणिकानामिति चेत्पृष्ठानन्तरी-
यकहिसाजन्यपापफलसहित्पूनामेव स्वर्गविषयकोक्तप्रगवशीकृतान्तं

रङ्गाणा वृमादिसहिष्णूना पाकादाविव श्थेनादाविव च प्रवृत्तेरुपपन्नमान-
त्वात् । न च निषेधनिषेधयो पुरुषार्थत्व क्रत्वर्थत्व वा एकमेवाऽऽ-
वश्यकमिति प्रकृते निषेधस्य क्रत्वर्थेऽहिसाप्रतियोगिकत्व नोपपद्यते न्ति
पुरुषार्थेऽहिसाप्रतियोगिकत्वमेवेति वाच्यम् । यतो नायमेकान्तो यत्पुरु-
षार्थप्रतियोगिक एव पुरुषार्थनिषेध क्रत्वर्थप्रतियोगिकश्च क्रत्वर्थनिषेध
इति । व्यभिचरितत्वान् । पुरुषार्थो हि भार्योपगम क्रत्वर्थत्वेन निषि-
ध्यते “ न स्त्रियमुपेयात् ” इत्यनेन । क्रत्वर्थेऽहिसाया अपि परम्परया
पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वस्यापि सूच्यते । रयादेतत् । यदि न
स्यात्प्राणीयहिसाया पापाभाप्रतिपादक प्रामाणिकवचननिकुरम्बम् ।
विहाय गजनिर्मालिका विरफारिते चक्षुषि समुपलभ्येऽन्पर क्षतानि
वचांसि । यथा हि मनु —

“यत्रार्थ पशव सृष्टा रवयमेव रवयमुवा ।
यज्ञोऽय भूत्यै सर्वस्य तरमाद्यज्ञे वधोऽवध ” ॥
“या वेदविहिता हिंसा नियताऽरिमश्चराचरे ।
अहिसामेव ता विद्यादेदाद्धर्मो हि निर्वर्तौ” ॥

इति । अश्रीषोमीयान्निवाक्याना निन्दाप्रायश्चित्तात्समभिष्याहारा
भावेन तद्धो यप्रवर्तनाया, रवजन्यप्रवृत्तिविषयेऽजादिपञ्चालभ्ये
सामान्यतोऽनर्थहेतुत्वप्रतिषेधकत्वमुक्तमनुवचनवलेना नरसीयत इति
सामान्यनिषेधशास्त्रस्य यागीयहिसातिरिक्तपर वधेऽधोऽरीक्रियते ।
आसेपलभाया अपि यज्ञियहिसाया विधितात्पर्यविपरत्वेनानर्थ-
हेतुत्वप्रतिषेधो नानुपपन्न । तथा चेत् सामान्यशास्त्रस्य सञ्ज्ञे सुरप
ष्टमवाऽऽचष्टे श्रुत्यन्तरवचनम्—“ अहिसन्सर्वा भृतान्यन्यत्र तीर्थ-
भ्य ” इति । अत एव च चौराततायिवधे पापाश्रवणेन शिष्टाचा-
रानुवृत्ति । एव च यागीयहिसाया शास्त्रविहितत्वेनानर्थहेतुत्वशङ्काया
अभ्यनुत्पत्त्या सामान्यनिषेधस्य तदतिरिक्तपरत्व निराश्रयमिति न
काऽप्यनुपपत्तिरिति चेन्मैवम् । “ तस्मात्प्रज्ञे वधोऽवध ” इत्यत्रावध इति
नवोऽनुदरा कन्येत्यादाविवाल्पर्यकत्वर्थैवाभ्युपेयमानत्वात् । अन्यो
न्याभावार्थकत्वे पुनरङ्गीक्रियमाणे घटोऽघट इत्यादिवाक्यादिव वधोऽवध
इत्यादिवाक्यादपि शब्दबोधानुत्पत्तेरप्रामाण्यापाताच्च । “ अहिसन्सर्वा
भृतानि ” इति श्रुतिरतु अवैधहिसात्यागरस्य वेधादिमायादेः प्रसाधनव

भाभवत्ते । न इनेवे हि साया अनिष्टसाधनत्वाभावमपि । पशु विशारित, वषाभुस्विदति, पशुमालभते, पशु यत्सङ्गपयति, इत्यादिहिसाविधयोऽपि हि साया इष्टसाधनत्वमाचक्षते । नैव इन प्रत्याचक्षतेऽनर्थहेतुतामपि । अत एव तन्निरीयश्रुतो “ परागावर्ततेऽवर्च्यु पशो सङ्गप्यमानान् ” इत्यनेन परागावतन विरीयमान जायतीति पापवत्त्वात्तस्य कर्मण । युज्यते च तमेव ऋत्विजा प्रायश्चित्तश्रवणमपि ।

[रुच तत्रेव हि ब्राह्मणेर्विरीयते यन्मन्त्रा तुवन्ति । न चाय सोमयागोऽन्त्र तयते । यत्र च मन्त्रे तादृश एवमाश्रुते तस्या यार्थत्ववक्तु मुञ्जकृत् । केवल ब्राह्मणवाक्येरेव विमान त्वन्निचित्करम् । मन्त्रापेक्षया ब्राह्मणाय तर्कल्यान् । तस्मान्मन्त्रगतुतत्वादविहितत्वाच्च न सोमयागाऽनुष्ठेयतामर्हति ।

इत नानुष्ठेय सोमयाग - यतो गमायणऽपि प्रतिपाद्यते—“यदन्नाः पृथा राजन्तद्दान्तय देवता ” इत्यनेन निवृत्तमासाना देवतार्थमपि मासप्रतिष्ठानमनथावहमिति । ततश्चाथादेव विज्ञायते ये तावन्नाम भक्षयन्ति तत्र तेऽनुष्ठेया समासयज्ञा इति । न खलु कथमपि निवृत्तमासानामनुष्ठेय सोमयाग इति सप्रतिपक्षम् । “ अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं र्ममन्दाचरन्नु तु ” इति भगवता याज्ञवल्क्येन लोकविद्विष्टो धमाऽनाचरणीयतामेवाऽऽपश्यत् इति सर्वथा सर्वैर्जुगुप्स्यमानहिसाविशिष्टमा शरिकं कर्म परित्यागात्प्रमेव प्रेषावताम् ।

महाभारत शान्तिपर्वणि उपरिचरोषारयाने “ वीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यं त्राग नो हन्तुमहथ ” इत्यनिष्टरयोपलभ्यमानत्वात्तत्रैवान्यत्रापि हिसामययज्ञाना वदुशा विगर्हितत्वात्, यज्ञाना जपयज्ञोऽस्मि, एष मे सर्ववर्माणाम्, इत्यादिषु च भगवद्भक्तेरेव सर्वाधिक्येन तोष्टव्यमानत्वाच्च सोमयागयाननुष्ठेयत्व सेन्स्यति ।

किंच कोऽयमभिनिवश — सत्यपि हिमाविधुरे सोमप्रतिनिष्ठभूते समद्भसतमे कर्मणि हिसाप्रदान सोमयाग एवानुष्ठातव्य इति । स्पष्टमेव च प्रतिनिधिमाचक्षते भगवन्ता मनुयाज्ञवल्क्यौ—

“ इष्टिं वैश्वानरा नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।

कन्दमान, पशुसोमाना निष्कृत्यर्धमर्मभवे ” ॥ (मनु० ११-२७)

“प्रतिसवत्सम सोम. पशु प्रन्ययन् तथा ।
कर्तव्याऽऽश्रयणोष्ट्रश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ॥
एषामसभवे कुर्यादिष्टि वेश्वानरी द्विज ।”
इति (याज्ञ० आचाराध्या० १२५) ।

एकादशस्कन्धे भागवतेऽपि “ वृत्त्ये पर ऋन्ति पशुनतद्विद ” ।
‘ पशोरालभनं न हिंसा’ “ वन्यैश्चरपुरोडाशेनिर्वपेत्कालचोदितान् ।
न तु श्रौतेन पशुना मा यजेत ” इत्यादिना बहुधा विनिन्दित एव हिंस-
युक्तः क्रतुः ।

भगवान्यारकोऽप्यमुमेवार्थमुपपृच्छति “ अथ ये हिंसामाश्रित्य विद्या-
मुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वन्ति ते धूममभि-
सभवन्ति ” इत्यादिना “ पुनरेवेम लोक प्रतिपद्यन्ते ” इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

मनुनाऽपि उपवृंहितोऽयमेवार्थो मुन्यश्वैरेव पुरोडाशचरुनिर्वपणयज्ञा-
नामनुष्ठेयत्वमभिदधता, “ अहिसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्मभिः ।
निवृत्तिस्तु महाफला ” इत्यनेन । यदि च नैव सर्वथा त्यक्तमिष्येत
सोमयागरतदा पिष्टपशुमालभ्येष्ट निर्वर्त्यताम् । तथेव चानुशास्ति
भगवान्मनुरपि । ‘ कुर्यात्पृथुतपशु सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशु तथा’ इति । अनु-
लक्ष्यात्र वेष्णवानामाचारः ।

विशेषतश्चेहकमे कराले कलिकाल एवविध कर्मानुष्ठीयमान न कथ-
चिदपि धिनोति विदुषा चित्तम् । आधानमधुपर्कश्राद्धादौ हिंसामयो
विधिः कलौ यथा जुगुप्सापाठकत्वात्परित्यज्यत एवमिहापि पशुहिं-
सादूरत परिहर्तव्या । अत एव च युज्यते याज्ञवल्क्यादिभिरुदीरितः
प्रतिनिधिः ।

तथा च यागीयहिंसाविधायकवाक्यानां काम्यकर्मपरत्वात्काम्यक-
र्मणा च बहुत्र निन्दितत्वात्, स्वसुखसपिपादाविषयाऽस्वतन्त्राणां
पशुना मारणस्यानुचितत्वाद् विधिवाक्येयोर्गायीयहिंसायामिष्टसाधनत्वबो-
धनेऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तरयानिष्टसाधनत्वस्यानिराकरणात्, स्पर्शस्यै-
वाऽऽलभतिशब्दार्थत्वेन हिंसाया आक्षेपलब्धत्वेन सकोच्यसकोचक-
भावानुपपत्तेः, अवर्जनीयहिंसाजन्यपापफलसहिष्णुनामेव हिंसाविशिष्टे
कर्मणि प्रवृत्त्युपपत्तेः, ‘ यज्ञार्थं पशवः सृष्टा. ’ इत्यादिषु नञोऽन्वयार्थक-

त्वा यवसयाच्च पापजनकमेव हिसाघटित यागादिकमेति न तु तदनुष्ठीय-
मान श्रेय आवहेत्युत्पुतानर्थमेव सपादयेदिति ।

तदेतदज्ञानविजृम्भितमेव । न पुन कदाचिदपि शक्य सर्वेषा हिसा-
विशिष्टकर्मणा काम्यत्वमेवेति, रयात्पुनर्वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकाम
इत्यादिवाक्यविहिताना कर्मणा काम्यत्वे, तावता वसन्ते वसन्ते
ज्योनिषा यजेत, सोमेन यजेत, पशुना यजेत, इत्यादिवाक्यविहितक-
र्मणा नित्यत्वं नापह्नोतु शक्यम् । वीप्सादिभिर्हि तेषा तत्र तत्र भीमा-
साक्षात्त्वे नित्यत्वरय व्यवस्थापितत्वात् । काम निन्द्यन्ता नाम काम्यानि
कर्माण्यनित्यत्वेन कि तावता प्राप्त तदङ्गहिसाया । किञ्च यदेतत्काम्य
कर्मजात निन्द्यते तत्कि हिसाविशिष्टत्वेनाऽऽहोरिवत्काम्यत्वेन नाऽऽप्य ।
नित्यानामपि हिसाविशिष्टत्वेन निन्द्यत्वापातात् । निरुक्तगीतावाक्येषु
निन्दाप्रयोजकहिसाघटितत्वमतिपादकपदाभावाच्च । नान्त्य* । काम्य-
त्वेन निन्द्यत्वेऽपि फल प्रेषुनाऽङ्गसाकल्यसपादनाय हिसाया अव-
श्यकर्तव्यत्वान् । अङ्गविनाकृत हि प्रधान फलपर्यवसायपूर्व न
प्रसवितुमीष्टे । दशमशकमत्कुणानपि स्वप्नेऽपि अव्यापादयतामास्तिक-
शिखामणीनामकरणे प्रत्यवायपरिहारार्थमेव केवल हिसाघटितेषु नित्य-
कर्मसु प्रवृत्तिदर्शनात् न जा वापि शङ्कनीय स्वसुखोपार्जनाय यज्ञे
पशुन्दिहसन्तीति । यदप्युक्तम्—एकरथैव कर्मण इष्टसाधनत्वमनिष्टसाध-
नत्व चेत्युभयमपि वचनबलात्प्रमायमाण न विरुध्यते, इत्यादि ।
तत्र चारु । अग्नीषोमीय पशुमालभेत, इति वाक्येन यागीयपशुमालम्भ-
नस्य न केवलमिष्टसाधनत्व प्रत्याग्यतेऽपितु बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-
मपि । अन्यथा विपसुपृक्तभोजनविधायकवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिनि-
ष्कम्प तादृशभोजने प्रवृत्त्यापत्तिश्च । अतो हि बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वमेव विधिना बोध्यत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अनि-
ष्टसाधनत्वमपि केवल निषेधवाक्येन न बोध्यते । तत्रापि बलवदनिष्ट-
जनकत्वमेव बोध्यते । अत्र च बलवत्त्वमिष्टोपायानुष्ठानप्रयुक्तसकलवि-
धेष्टावधिकाधिक्यरूपत्वम् । तथा च विधिनिषेधबोधितयोरीदृशेष्टानिष्ट-
साधनत्वयोरेकत्र समावेशो न सघटते मिथो विरोधात् । प्रतियोगिनः
पुरुषार्थत्वे निषेधस्यापि पुरुषार्थत्वमिति नियमस्य पुरुषार्थपरस्त्रीगमन-
निषेधस्य ऋत्वर्थत्वदर्शनेन व्यभिचारेऽपि प्रतियोगिनः ऋत्वर्थत्वे

निषेधरयापि ऋत्वर्थत्वनियमरय कापि व्यभिचारादर्शनात् । यथाप्यभिहितम्—अग्नीषोमीयादिवाक्येष्वालभतिनेव हिंसामभिधत्ते किंतु वत्समालभेतेतिवाक्य इव रपर्शमात्रम्, इत्यादि तदप्यपेक्षलम् । अग्नीषोमीय पशुमालभेतेत्यादौ साऽरय देवतेत्यधिकृतेन च्छप्रत्ययेन प्रतीयमानो द्रव्यदेवतासंबन्धो याग विनाऽनुपपन्न इति यागवाचकपदमावश्यकम्, लाघवादालभतिनेव यागो लक्ष्यत इति शब्दबोध्यत्वमेव हिंसाया न पुन स्पर्शवाचकत्वमालभते । अथ चेदभिनिविशसे शक्त्या नैव हिंसाऽऽलभतिना बोध्यते, आक्षेपत एव च यागोपपत्त्यर्थं कल्प्या सेति तदा निभालय चक्षुषी विस्फार्य “ वषामुत्सिदति पार्श्वत आच्छद्यति घ्नन्ति वा एतत्पशु सन्नपयन्ति पशु विशारित हृदयरयाग्नेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस ” इत्यादीनि सुरपष्टमेव पशुहिंसामाचक्षणानि वचोजातानि । अथ शङ्केया—वत्समालभेतेत्यत्र कथमालभति रपर्शमाचष्ट इति । तदा यागतात्पर्यग्राहको द्रव्यदेवतासंबन्धरतत्र न प्रतीयत इति समाधान मन्वीया । एतेनाऽऽक्षेपलभ्या हिंसा सामान्यशास्त्र न वाधितुमीष्ट इति परारतम् । यच्चोक्त पुरुषार्थो हि भार्योपगम ऋत्वर्थत्वेन निषिद्यते न स्त्रियष्टुपेयादित्यनेन । यागीयहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वरयापि सूषपादत्वादिति तत्र समञ्जसम्—

न हिंस्यादिति शास्त्रस्य यागीयहिंसाशास्त्ररयचोक्तनियमव्यभिचारेण विराधे सत्यपि सामान्यविशेषभावपर्यालोचनेन वा यवाधकभाव एवाभ्युपगम्यते । विशेषशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वरूपसामान्यशास्त्रत्वं न हिंस्यादिति वाक्ये निरावाधमिति न काऽप्यनुपपत्ति । यागीयहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वाभ्युपगमे सर्वमपि कर्मजात परम्परया पुरुषोपकारकमेवेति हन्त पुरुषार्थत्व केवलान्वयि सपद्येत? त्याह येत च“ अथात ऋत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा” इत्यनेन चतुर्थान्याये निदिश्यमानो विभाग । सामान्यधर्मव्याप्ययो पुरुषार्थत्वऋत्वर्थत्वयोरेकत्र समावेशेन मिथो विरोधाभावात् । आमनन्ति च परिणतप्रज्ञा, सामान्यधर्म व्याप्यपरस्परविरुद्धनानाधर्मप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापार विभागपदव्यपदेश्यम् ।

यच्च जल्प्यते—तस्माद्यज्ञे वधोऽवध इति मनुवचनेऽनुदरा कन्ये
 त्यादाविध नवोऽल्पार्थकत्वमेवाङ्गी त्रियत इति तदतिसाहसम् । नवोऽ-
 भावत्वावच्छिन्नमात्रवाचकत्वस्य सर्वदार्शनिकसप्रदायसप्रतिपन्नत्वेना
 ल्यार्थकत्व लक्षणयेवाङ्गीकरणीयम् । कुतो नन्वाधारयते शक्त्यैव
 निर्वाहे लक्षणाश्रयणेनाऽऽत्मा । न चापि भ्रमितव्यम् “अहिंसन्सर्वाभू-
 तान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” इति श्रुतिर्बहिःसाया इष्टसाधनत्वमेवाभिधत्ते । न
 पुनरनिष्टसाधनत्वाभावमपीति । उभयोविरोधेन दत्तोत्तरत्वात् । एक-
 तरसत्त्वे तदितराभावस्य नान्तरीयकत्वात् । विधिरपृष्टे च न प्रसरति
 निषेध । विधयश्च यागीयहिंसाप्रतिपादका भूयास इत्यवोचाम ।
 अन्वयो परागावर्तन तु सन्नप्तिहोमार्थं न पुन पापभियेति । ऋत्वि-
 जा प्रायश्चित्तश्रवणमपि प्रतिग्रहनिमित्तं न तु हिंसानिमित्तमित्यवधेहि ।
 यदप्युल्लिखितम्—यन्मन्त्रा रतुवन्तीत्यादि । तदप्यविचारितरमणी-
 यम् । न चायमस्ति नियम , मन्त्रे, रतुयमानमेव ब्राह्मणेर्विधीयत इति ।
 प्रभुसमिततया ब्राह्मणवाक्यैर्विधीयमान कर्म मन्त्रार्थवादादय रतुवीर-
 श्चेत्पदैरुवाक्यतया वाक्यैकवाक्यतया वा साफल्यमनुविन्देरन् । क्वचि-
 त्तरतवनाभावमात्रेण विधित्व नापह्नोतु सुशकम् । अत एव च निरर्थ-
 वादा विधयोऽमन्त्रसाभ्यानि च कर्माणि तत्र तत्रोपलभ्यन्ते । अत एव
 प्रत्यपादि सार्थक्य मन्त्राणामनुष्ठेयार्थमास्त्वनेव न तु विधेयताव
 कत्वेन । अथ यत्रागृह्णासि मन्त्रे स्तुयमानत्वमेव विधेयतापयोजक-
 मिति । तदा सोमस्याऽऽचिके नवमे मण्डले परःशताभिर्ऋग्भिः रतुयमा-
 नत्व नाऽऽकलयसि किं !

न च तेषा मन्त्राणामन्यार्थता नेष्याम इति युक्तं वक्तुम् । भगवत्सा
 यणाचार्ये सोमपरताया एव भाष्ये प्रतिपान्तित्वात्, क्वचिच्च ऋद्धु
 हिस्यमानपशुविषयकैव स्तुति स्पष्टमुपवणिता सलक्ष्यते । यथा—

“ प्रजानन्तं प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं प्राणमङ्गेभ्य पर्याचरन्तम् ।

सुवर्गं याहि पथिभिर्देवयानैरोपधीषु प्रतितिष्ठा शरीरैः ” ॥ (ते०स० ३-१ ४)

सायणभाष्यम्—हे पशो पूर्वं देवारत्त्वनीयं वृत्तान्तं जानन्तोऽङ्गेभ्यः
 परि त्वदीयावयवेभ्य ऊर्ध्वमाचरन्तं ते त्वदीय प्राण प्रतिगृह्णन्ति अस्मा
 कमधीनोऽयमिति स्त्री कुर्वन्ति । त्वं तु देवा येपु पथिषु यान्ति ते
 पथिभि रवर्गं याहि । प्राणरूपेण स्वर्गं गत्वाऽवशिष्टे, शरीरावयवै-
 रोपधीषु प्रतितिष्ठ पुरोडाशादिवद्धविर्भवेत्यर्थः ।

“ इमं पशुं पशुपते ते अद्य बभ्राम्यग्रे सुकृतरय मये ।
 अनुमन्यस्व सुयज्ञा यज्ञाम जुष्ट देवानामिदमस्तु हव्यम् ” ॥
 (तै० स० ३-१-४)

सा० भा०—हे पशुपतेऽग्रे यदरिमन्दिने सुकृतरय मये सम्यगनुष्ठितरय
 ज्योतिष्टोमरय कर्मणा मय इमं पशुं व नामि अतरत्वमनुमन्यस्व । वयं
 सुयज्ञा शोभनेन यज्ञेन यज्ञाम । इदं हव्यं देवानां जुष्टं प्रियमस्तु ।
 “जातवेदो वपया गच्छ देवान्त्वत् हि होता प्रथमो बभूथ ।
 घृतेन त्वं तनुवो वर्षयस्व स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा ” ॥
 (तै० स० ३-१-४)

सा० भा०—हे जातवेदस्त्व वपया सह देवान्गच्छ । हि यस्मात्त्व प्रथमो
 होता बभूथ मनुयस्योतु पूर्वभावी बभूविथ तरसात्त्व घृतेन देवानां
 तनुर्वर्षयस्व । ते च तेषां स्वाहाकारेण समपितमिदं हविर्भक्षयन्तु ।
 “ तुभ्य श्रोतन्यग्निगो शचीव रतोकासो अग्ने मेदसो घृतरय ।
 कविशतो बृहता भानुनाऽऽगा हव्या जुषस्व मेधिर ” ॥
 (ऋ० स० ३-२-२२)

सा० भा०—अग्निगो, अमृतगमन सततगमनरक्षभाव, अत एव शचीव
 शक्तिमन्हे, अत्र तुभ्य त्वदर्थं मेदसो मेदोरूपरय हविषो घृतरय च
 रतोकासो चिन्दव श्रोतन्ति क्षरन्ति तस्मात्कविशरत, कविभिर् कर्मा-
 भिज्जैर्होत्रादिभि रतुतरत्वं बृहता प्रभूतेन भानुना तेजसा सहितं
 सन्नागं अरमदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च मेधिर
 प्रज्ञावश्रद्धे हव्या अस्माभिर्दीपमानानि वपादीनि हवींषि जुषस्व
 सेवस्व ।

“ ओजिष्ठ ते मयतो मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।
 श्रोतन्ति ते वसो रतोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ” ॥
 (ऋ० स० ३-२-२२)

सा० भा०—हे, अग्र ओजिष्ठमतिशयेन सारगुक्तं मेदो वपाख्यं हविर्मे-
 भ्यतं पशोर्भयभागात्ते त्वदर्थमुद्धृतमुद्धृतमभ्यर्वाद्यो वयमस्मिन्पशो
 ते तुभ्यं प्रददामहे, उद्धृतं तद्वपाख्यं हविं, प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य
 जगतो वासावितर्हं, अग्ने त्वन्वधि वपायामुपरि ये रतोका घृतमिश्रा

विन्दवस्त्रे ते त्वदर्थं श्रोतान्ति ज्ञवन्ति । यद्वा ते तव त्वच्यपि स्वाला-
स्यशरीरयोपरि श्रोतान्ति तान्तरोकान्देवशो देवेषु प्रति विधिं प्रत्येकं
विभजन्व ।

यद्यपि स्वरश्चमतिवभवेन मन्त्राणामनेकेऽर्था उत्प्रेषितुं शक्यन्ते,
अथापि ब्राह्मणविहितानां कर्मणा प्राशान्यसप्तर्शोऽर्चं स्वयमाविर्भ-
वन्न गोपयितुं शक्यते । केचित्तु ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयमाणाम्—

“ पशुर्न नीयमान स मृत्युं प्रापद्यत्सदेवान्मान्प्रकामदतनु त देवा
अद्भुवन्नेति ररगं व त्या लोक गदयिष्याम इति स तयेत्यब्रवीत्तरय वे
मे युष्मास्मेक एतान्त्विति तथति तयाग्निं परस्तादेत्सोऽग्नि
मनु प्राच्यवत ”
(ऐ० ब्रा० ६ । ६ ।)

सा० भा०—शामिददेश प्रति नीयमान पशु प्रत्यक्षणमृत्युं दृष्टवान् । तत-
स पशुदेवानन्वेतु नान्यस्वामयताऽऽगन्तुं नृच्छत् । ततो ददा पशु
प्रत्येकमनुवन्दे पशो त्वभागच्छ चया सह यय सर्वे वर्गं गच्छाम
इति । पशुश्च तदङ्गीकृत्य देवान्प्रत्येकमब्रवीत्, युष्माक म ये कश्चिदेवो
मम परस्ताद्गच्छत्विति । तदचनमङ्गीकृत्यानिर्द्वन्द्वतरय पशो परस्ता-
दगच्छत् । तत स पशुं तदाग्निमनु स्वयमपि तुष्टं सन्प्रदपेणागच्छत् ।

“ एकधाऽयं त्वचमान्छयतात्परा नाभ्या अपि शसो वषामुन्वि-
त्तान्तरेशोष्माणं वारय वान्ति पशुप्येव तन्प्राणान्त्विति ” ॥
(ऐ० ब्रा० ६ । ६ ।)

सा० भा०—एकधेकविधया विच्छन्तराहित्यनाय त्वचमान्छयतात्ममन्ता-
न्तिउन्ना कुरुत । नाभ्या अपि शसोऽदेवात्पुत्रमेव वषामुन्विदतादुद्धरत ।
ऊष्माणामुन्व्यासमन्तरेव वारय वान्तिवार इति विहिताय सन्नपय-
तेत्यर्थ । तद्भागवादेन पशुप्येव प्राणान्सपादयति ।

“ तरय वषामुन्वित्राऽऽगतिं ताम वयुं
सुवेणाभिघारयन्नाह रतोरुभ्याऽनुब्रवीति ” ॥

(ऐ० ब्रा० ७ । २ ।)

सा० भा०—तरय पशार्वषामुत्सर्गतां वल्लसटशीमुन्वित्रादृत्य होमार्थमात्स्रति
ता च ययाम वयुर्गभिघारयन्पेपमन्नं ब्रूयान् । तन्वेत्तापरतम्नो विशद

यति—‘ त्वाद्भु ते दधिरे हव्यवाहमिति सुवेण वषामभिजुहोति प्रादुर्भू-
त्सेषु ताकेषु ग्नाकेभ्योऽभुव्रतीति सप्रेष्यति ’ ॥

तत्परताया आतन्ति सर्वेष्वेत्या वे रतोका
नेन्य ऽमेऽनभिर्पीता दवान्गन्त्रानिति ” ॥

(ऐ० ब्रा० । ७ । २ ।)

सा० भा०—तत्परताया वषाया तदानीमेव क्रियायामार्द्राया श्रयमाणया
यदा रतोका नीरगिन्दिव श्रोतन्ति निर्मत्याथ पतन्ति तदानी सर्व-
देवाना मियत्वादिमे रतोका स्वयम्भभिर्पीता अमासु पीतिगहिता
देवान्भन्त्रागमिष्यति । तथा सति महदेतदस्माक भयकारण तन्मा
भूत्स्वियभिप्रेत्य रतोकर्पणनाथमिद मेषालुवचनम् । अत्र नेत्स्विय
शब्द परिभयाथ ।

“पुरुषवेदेवा पशुमालभन्त तामालभन्त्येव उत्क्रामत्सोऽश्व
प्राविशत्तमाश्वो मे योऽभवत्थनमुत्क्रान्तमेवमन्यार्जन्त स
किपुस्पोभवत् ’ ॥ (ऐ० ब्रा० ६ । ८ ।)

सा० भा०—पशु वदाविदेवा वकीये यज्ञे पुरुष मनुष्य पशुमालभन्त
पशु कृत्वा तन पशुना यष्टुयुक्त । त मादालभन्त्याश्वयुक्तान्मनुष्य-
पशोमेवो मे यो यज्ञयोभ्य दनि ताम उत्क्रामन्मनुष्य परित्यज्यान्यथा
गच्छन् । न वा च स भागोऽश्व प्राविशत् । यस्मादत्र तन्मादश्वो यज्ञ-
योभ्योऽभवत् । अथ तदानीमुत्क्रान्तमेव परित्यक्तः विभागमेव मनुष्य
देवा अत्याजन्तातिशयन वज्रितवन्त तस्मिन्पशु वमपि नाकुर्वत् । देवे
रवीकृत्य परित्यक्त स मनुष्य स्मिन्पशु विनरावान्तरजातीयः ।

“तेऽश्वमालभन्त सोऽश्वानालभन्त्याम स गा प्राविशत्तमा
श्वो मे योऽभवत्थनमुत्क्रान्तमेवमन्यार्जन्त स गामृगोऽभवत् ” ॥
(ऐ० ब्रा० ६ । ८ ।)

सा० भा०—अल धादश्वान्मेधो यज्ञयोभ्यभाग उत्कम्य गा प्राविशत्स
गायज्ञयोभ्य आसीत् । तदानीमयोग्यत्वेन त्यक्त सोऽश्वो गौरमृगोऽ-
भवत्यथ शृङ्गापि लोमशा भवत ।

“ते गामालभन्त स गोगलभ्रादृदक्रामत्सोऽधि
प्राविशत्तमाश्विमे योऽभवत्थनमुत्क्रान्तमेधम-

त्याजन्त स गवयोऽभयत्तेऽधिमालभन्त सोऽवेरा-
लव्यादुदकामन्सोऽज प्राविशत्तस्मादजो मेभ्योऽभ-
वदथेनमुत्क्रान्तमेऽमत्याजन्त स उग्रोऽभवत्” ॥

(ऐ० ब्रा० ६।८।)

“सोऽजे ज्योक्तमामिवारमत तरमादेष
एतेषा पशुना प्रयुक्तमो यदज ” ॥ (ऐ० ब्रा० ६।८।)

सा० भा०—स येषां यो यज्ञयोग्यभागरतरिमन्त्रे ज्योक्तमामिवातिशयेन
चिरकालमेवारमत क्रीडितवारतमाचिरकालमेव सज्जावाशोऽयमजोऽरित
स एष एतेषा पूर्वोक्ताना पशुना म ये प्रयुक्ततम शिष्टरतिशयेन प्रयुक्त ।

इत्याद्यायिकामापाततो निरीक्षमाणा पिष्टमयपशोरालम्भनमेवैता-
दृशार्थवादाभिप्रेतमिति तदेव कर्णीय न साक्षात्पशुरालम्भ्य इति
सभावयन्ति । नतन्समज्जसतामवगात्ते-यतो नाऽय पिष्टपशोविधायक
स्तावको वाऽर्थादादोऽपि तु पशुपुरोडाशयागः ५ वषायागाङ्गाय रता-
वको भतार्थवात् । नैव रप्रेऽपि सभावनीय पञ्चभावे पुरोडाश इति ।
यदि च वषायागो नेतदाद्यायिकयाऽनुमन्यत इति बलान्सभावयति
तदाऽस्या एवाऽऽद्यायिकाया पूर्व पञ्चाचाभिहितानि पञ्चङ्गावदाना-
दीनि का गतिमालम्पेरन् । तस्मान्पशुपुरोडाशरथेषा रतुतिर्न पशुमति-
निधिपुरोडाशयागता पयिका ।

अथ प्रथा यायेऽपि ऋष्टि विकिरसि चेल्लानीपे वषायागस्य विहितत्वम् ।

“ होता यन्नदशीपोमो जागय वषाया
मेदसो जुपता रविर्होतर्यज ।
होता यन्नदशीपोमो विष आत्ताम् ” ॥

यच्चोदरि यदन्न पुरषो भवति तदन्नारतस्य देवता । इति रामा-
यणान्तगतभगवद्गामवचनेन नानुष्ठेय सोमदागो निवृत्तमासेरिति ।
तन्विमर्शभासुरम्, तत्रेवोत्तरत्र “ श्रुति” तु स्वल्पि सत्या लौकिकी
प्रतिभाति, ५१ ” इत्यनेन यदन्न पुरषो भवतीत्यादेलौकिकश्रुतित्व
स्पष्ट प्रथयादि । लौकिकश्च प्रवादो वेदासरेव विचारणीयेऽदृष्टमात्र-
फलक एवविधे विषये न तथा प्रमाणाभावमादीकते ।

तुप्ततुन्द्यायेन दामाप्देऽङ्गीक्रियमाणेऽपि इरदो इदको भवति तदत्रा एव देवता इति न च नियतु शक्यते । एतच्छ्रुतानादिभक्तैश्च श्राद्धादौ तन्निवेदनस्य कर्तव्यस्याऽऽपातात् । यः पुरुषो यादृशास्त्रविशिष्ट तन्निवेदितारं इति तदो देवता तादृशास्त्रविशिष्टा इति नायमविनाभाव संघटते । अवयव्यतिरेकस्य भिचारदर्शनात् । दर्शितश्चान्वयव्यभिचार पूर्वम् । रमानेहोमेषु समिर्वादीनां होतव्यत्वालुशासनात् तेषां च पर्यायत्वाभावात् । व्यतिक्रम्यभिचारोऽपि सुप्रदर्श । तथा चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्या व्यवस्था यदयं लौकिक, प्रवादः रमानेहोमेषु पूजाहोमवल्लिप्तानाद्याचारेषु सार्थक्यमकृते न एव कश्चित्पि श्रातानपूर्वान्निवेदान्दर्शान्तुभीष्टे । त माश्रित्वा चिकित्समनुष्ठेय, सोमयाग ।

नापि यादृशत्वं भवति — अथ यमित्यादिना पूर्वपदिषा इत राधदितु प्रभवति । अथ यो नि धर्मत्याज्य स्यात् । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो रजतेऽनेन विविनाक्यनन स्वगसाधनत्वं व वन्यमान न जात्वपि याग या र्ज्यता इति नापि होमविद्विष्टत्वरूपो ऽपि पर्याय इति द्विषन्तु तिसान्निविष्ट याग प्राकृता लाना लोकायतिमात्र तारता न शिष्टविद्विष्टत्वं कृत्येति शक्यं सात् । सानन् सोत्साह सभक्त्यु मेष चानुभूतापि महा त केशविन्दतोऽकरणान्त्यदाद्यान्ति उष्टमूर्धन्या परसहस्रा महामानोऽन्वतिष्ठन्दागान्तुतिष्ठति अन्तुष्टान्ति च ।

अत एव च भगवत्पाठभाषित “ शिष्टरनुष्ठीयमानादानि यमानत्वादिति ” किं न मरसि परस्मिन्परावतां श्रीचिदम्बरनीक्षितपादै, चतुर्भिस्सुतप्रधनिमातृभि परस्मिन्परावतां श्रीमत्पुननीक्षितचरणरन्ध्रं तत्तविद्वद्वत्तसस्तुष्टितारतो ताऽज्यातिष्ठामप्रभृतीन् । कलात्स-रतन्मनसाऽपि नाऽऽकल्पनीया ऽपि पवित्रतमे वदिके व्रता ।

एतेन य पूर्वपदिषा दोषघाति मन्नाभाग्दीय उपरिचरोपारदान गोचर आक्षेप जाग नो ह तुमर्धेतरानि स तत्र चतुदशे श्लोके देव वाक्येन दर्शाष्टौ वेदितव्य इति नात्र वय विशेषतो वाचमायास यितुमभिलषाम ।

यच्च—मनुयाज्ञवल्क्यदप्रभृतिभिरपदिष्टा वैश्वानरोष्ठिरेव सोमप्रतिनि धित्वा क्रियता कि साक्षात्प्रमाद्यतिसोमेन, इत्याद्युक्त तन्मन्दम्—

द्वितीयाद्याहृतो हि सोमप्रनिधितयाऽऽन्विश्यते वैश्वानरोऽर्हिन एन माथ-
मिकरय सोमरय रपष्ट चेतस्वयेवोशाहृतमनुवचने—अदपयये प्रतिसव-
त्सरमिति पदाभ्याम् । तत्रापि निष्कृत्यर्थमसभवे, एषामसभवे, इत्या-
दिनाऽऽसभव एव हि सोमरय वैश्वानरोऽर्हि कर्तव्या रयान् । न च
सामत सोम प्रतिवसन्तमसभवी ।

यद्योपवणित भागवत हिंसा विनिन्दतीति तदपि तत्रत्यपदेनेव प्रत्यु-
क्तम् वृत्त्य जीविकार्थं पञ्चग्नन्ति तेऽतद्विद, पशोरालभन च न हिंसा
पदवाच्यम्, पापजनकत्वाभावात् । वन्येश्वरपुराडाशेरित्याद्यपि नहि
निन्दान्यायेन नेयम् । या च यात्कोक्तिः प्रमाणत्वेन निर्दिष्टा साऽपि
अशुद्धमिति चेन्न शब्दादिति न्यायेन भगवता प्रादरायणाचार्येणैव
प्रत्याख्यानोक्ति न वय एनत्तदर्थं प्रयत्नामहे । नापि मनुनोपबृंहितोऽर्थ
पूर्वपक्षिणोऽभीष्ट सा राधेतुमीष्टे— अस्मिन्नेन्द्रासङ्गरित्यादिषु चका-
रान्पक्षार्थहिंसाया एव निषेधो न ब्रह्मर्थाया । वेदिकेश्वेव कर्मभि-
रित्-श्रे—मृतत्वान् । हिं च सोऽथ सर्वोऽपि उर्धो वानम—वाश्रमिणामेव
न एनर्दृष्टथानाम् । उपक्रमपरस्परयो—तथा दर्शनात् । मुन्यन्नेष्वपि
च मासरयापि परिगणनात् भवितेऽपि लघुन इति न्यायेना—मादिष्टसि-
द्धितन्वरथेव । कुयादृतपशुमित्यत्रापि रागप्राप्ताया एव हिंसाया सङ्ग
इति एन निन्दाया रमर्यमाणत्वात् तदचो वदिभे हिंसा निषेधु
प्रभरति । एतन तेषाचिद्वेणवाना पिष्टपशुनुष्ठानरूप आचारोऽपि निर्भू-
लत्वादुपपद्य । अत एव चतुर्तन्त्रारण्यानीविहरणपञ्चाय श्रीमद्रा-
जवेन्द्राचार्यचरणवेणवपुरीषरपि पिष्टपशुगण्डनमसङ्ग एवमभ्यधापि ।
“ हिं च कल्पसूत्राणा विशृङ्खलशारताकोडीशररूपत्वेन स्मृतिभ्य
प्राप्तयान् । हिंसायत्रपरे कल्पसत्र स्मृतीना वाध एव युक्त । ”
मनुनाऽपि या वेदविहितेत्यादिषु यद्वा वेदिकहिंसाया अनुष्ठयत्वेन
पापाजनकत्वेन च विधीयमानत्वान् ।

न चायतिशङ्कनीयमीदृशे काल्ये काले हिंसायुक्तो ज्योतिष्टोमया-
गादिभिः परिन्यक्तव्य इति । यतो न कापि श्रुता स्मृतो बौद्धिरयते
कल्पियुगे नाऽष्टयो धार्गीयतिसाधिरिनि । आपानमधुपकादौ तु कल्प
सूत्रकारे श्रुता एव विकल्पा प्रादुरकारिपत । नैवं धार्गीयहिंसाया
कापि विकल्पा प्रोच्यमाना कर्णपथमवतरन्ति । तथा च काम्यकर्मणा

निन्दित-वेऽपि ज्योतिष्टोमदि र्मणादरुणे प्रत्यवायापादकत्वरूपनिन्द्य-
त्वो-कीतनात् । आलम्भ्य च पशो र्वगतस्य निशितशयमुखभाक्तृत्वा
ज्ञानात्, एतन्न चेष्टसा जन-वानिष्टमा जनत्वयो समा-शानुपपत्ते, आलभ
तेर्द्रैच्यदेवतासवन्धान्यथानुपपत्त्याऽनुमेययागाथकृत्वान्, हिसाया शब्द
वाच्य-वात्, सामान्यविशेषभावाभावपर्यालोचनया वा यदा एकभावरस्य
सपपात्त्वात्, नबोऽल्यार्थे वाऽपुपत्तेश्च, हिमाघटितमप्या वरिक्त कर्म
विशुद्धमिति न किल स्वप्नेऽपि सभाव्यता तदनुष्ठायिना पापलेशग
न्धोऽपि । आत्यन्तिक च निरपेक्षे च श्रेय समासाद्यत इति सवमनव
द्यम् । एवमिदं केषांचिदनुमाना प्रल्पित समासतोऽरमाभि प्रत्या
वयात ग्रन्थे एतन्न-वकृता सविशेष विशन् प्रान्याना वेथारुणमर्
न्याना मन्तृपाकृत्प्रभृतीना केनचिन्भिर्मरिनोद्भावितात् यागीयहिसा
श्लेषार् गभीरतराभिन्पपातीभि प्रदन्तेश्च प्रगाणानिचय समूलमुन्मूल्य
निरा एव प्रावति वेदिको प्रथमः । एतच्च सुरपष्टमव प्रतिपद्येत ग्रन्थ-
मनुवाचयद्भि मियपण्डितवरेण्यारिणि न विशेषतो विज्ञापनीयमुत्पठ्याम
इति शिवम् ।

श्रीमज्जगद्गुरुः कराचाये
संस्कृतपाञ्चाला,
बारवाड ।

ऽपिन वटगिरी श्रीनागेशशास्त्री ।

॥ पञ्चालम्भमीमासा ॥

ध्याय ध्यायमुभापतेर्भगवतः पादारविन्दद्वय
स्मार स्मारमुदारतर्करुचिराः श्रीसद्गुरूणा गिरः ।
अङ्गे कैश्चन वैदिके पथि हठादुद्गावित दूषण
प्रत्याख्याय समर्ह्यते विमलता यागीयहिंसाविधेः ॥ १ ॥

यै पीत कणभुग्वचोमृतमल बैयासिकीं भारतीं
येऽस्ताशङ्कमनर्गल निजमुस्वाम्भोजे समानर्तयन् ।
नित्य जैमिनितन्नगेन्दुकचयैः सोऽष्टासमकीडिषु
स्ताञ्श्रीन्यायमृगेन्द्रविश्रुतविरूपाक्षान्गुरुभौम्यहम् ॥ २ ॥

मीमांसारमणीगलैकविलसद्रत्नायमानानहं ।
वावन्दीमितमा गुरुननुदिन श्रीवैद्यनाथान्परान् ।
चात्रेयगुरुभितान्तयज्ञसस्तच्छिष्यभावादमुं
ग्रन्थ श्रीकमलेशपूर्णकृपया ग्रथ्नात्यसौ वामन ॥ ३ ॥

अतिरोहितमिदं समेषामपि विदुषामन्येषां च यदद्यत्वेऽपि कर्मभू-
मिभावेन भाव्यमानेऽस्मिन्भारते देशे श्रुतिस्मृतिसमाधिगता, परापरश्रे-
य, साधनीभूता धर्मा आस्तिकभूयभूषितैर्मानुषैरनुष्ठीयमाना विज-
यन्त इति । न खलु नावगतोऽयमपि विषयो मानुषजनुषा यत्किल
कलिनामपरुषपुरुषस्यावेदस्मृतिनन्दितसराणिप्रसारणमूलकारणस्य वै-
दिकनिन्दकमानवसमुन्नतिसपादनवदपरिकरस्य सकलसमीक्षितृभावमा
पन्नस्याऽऽज्ञापिज्ञाच्या विगमितविवेकप्रज्ञा उल्लङ्घितानादिसाधुमर्यादा
अनवरतमुत्पथसचारसमाहितसमीहा परमसाधुर्वा वस्तुतः सकलजनहि-
तोपदेशनिरतामास्तिकभूयभूमभरितेभारतीयैर्भूमिदेवैरतिविरलैरपि दत्ता-
वलम्बामत्यादरेण परिपाल्यमाना श्रुतिदेवी निगलम्बीकृत्य कलुष-
यितुमनवरत प्रयतमानारतदालम्बनभूतान्केवलमात्रायसमाज्जातसत्प-
थसचारसप्राप्तसमादरान्परतन्नप्रज्ञाञ्जननिकायानन्याश्च वैदुषीविभूषि-
तानपि मानुषानात्मसात्कर्तुं बहुधा सनहन्तः सर्वदा सवन्त इति ।
तत्र—आवितलोकायतभावाः प्रत्यक्षप्रमाणैकज्ञरणा आकृत्या परतिर्य-
क्प्राम्णितो भिदा सप्राज्ञा, केचन मानुषाकारा, शत्यसिकादर्थात्पुनरन्य-
त्किमस्ति, न तद् यथावत्कदाऽपि शक्यनिरूपणमिति वृथा प्रलपन्तः

केवलमाधुमिकसप्रत्ययानस्वतन्त्रप्रत्ययान्समोहयन्तो यथाकाम देहयार्था प्रकुर्वाणा कालमतिवाहयन्ति । अन्ये च केचन सर्वज्ञसूक्तिप्रमाणका धर्मराजसप्रत्ययसंपृक्ता इति मिथ्याभाणकेन भ्रामयन्तो मर्त्यान्वस्तुत सकलसमीहितसमीचीनपदार्थनिकायावेदकेषु वेदवाक्येषु तदनुसारिभूत्सूक्तिषु चोन्मत्तप्रलपितप्रायभावमुद्गावयन्त, ' अहिंसा परमो धर्म ' इति मोहकरवाक्यजात वाचयन्त स्वस्वाभ्यूहमात्रपरिकल्पितमर्थजात साधु संमन्यमाना अपापत्रपा वृथाकाल यापयन्त पर्यटन्ति । अपरे च पुन कणभक्षणमतानुसारिणोऽनुमतनयनचरणमताः कापिला, पातञ्जलाश्च सर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वादिनाऽऽन्नाया प्रमाणमिति वृथा वाचयमानाः स्वस्वतर्कप्रतर्कितार्थानुवादका इति मुधा प्रजल्पन्त स्वस्वाभ्यूहितार्थजातप्रतिपादकान्निग्रन्धाच्चिन्तन्तो बहून्पि मानवान्स्वाभिमतप्रस्थाने प्रस्थापयन्त आत्मान कृतकृत्य मन्यमानाः सतिष्ठन्ते । अत एतादृशमन्यतममतमनुप्रशिनन्तो मनुजा सर्वाऽऽपातमापतेयुरिति पुराऽऽलोचनाक्रान्तस्वान्तौ परमवचनापूरितात् करणौ सर्वज्ञशिरोमणी उपगतपरमारितम्भावौ व्यासजैमिनिनामानौ तपोधनाग्रगण्यौ नानाविधसंख्यायनिर्धारणीयोच्चावचवचनव्यक्तिकमत एवाधुनातनजनैर्दुष्परिज्ञानमस्तोऽमर्त्यार्ध्यमानपरमपूर्यार्थसाधनीभूतप्रवृत्तिनिवृत्तिपथप्रत्यायक समस्तप्रमाकरणाग्रगणनीयभाषमाण महान्त वेदराशि बहुविधन्यायप्रदीपविचारात्मकशास्त्रेण सध्यारयाय वाचामगोचर लोकोपकास्मकृपाताम् । तादृशशास्त्रात्मिका टीकामाटीकमानमर्थ नितरा प्रतिभासयन्त शब्दतोऽर्थतश्च दोषलवानाकलित निबन्धसमुदाय श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादशरणाभिभूतपादप्रमुखा महामहनीया प्रामाणिका व्यरचन् । आपस्तम्बसंशयनाश्वलायनद्राह्यायनऋत्यायनसत्यापाढादि प्रभृतयोऽपि अत्यन्तिरीमाहन्तीमापद्मा मुनिवरेण्या, सकलवेदवेशतत्त्वावेदकानि धर्मसूत्राणि अतिदुर्बोऽप्रत्यक्षश्रुतिश्रावितश्रौतकर्मोपधर्मदृन्दानुष्ठानश्रुतियामतिविशदमाप्रेदयन्ति श्रौतसूत्राणि तथाऽऽचारानुमितवेदावेदितस्मार्तकर्मरयकर्मरतोऽमप्रयोगप्रकार मन्टाधियां दुरवगमप्रदीपयन्ति श्रुतसूत्राणि च निर्माय लोकाना बहुपाकुर्वन् । किं बहुनाऽत्यन्तमादरणीया मानव्याथा बह्व्यस्मृतयश्च लोके जेजीयन्ते । तदत्र कापिलपातञ्जलमतानुयायिनोऽपारपेयानाशङ्कनीयदोषवेदमर्मनिभिज्ञाञ्जनान्व्यासत्रेमिनिप्रभृतिभिर्गणनन्वादिभृषिभिर्मन्वादिभिश्च मह-

नीये. प्रदर्शित पञ्चानमवलम्ब्य किञ्चिदिव वेदार्थतत्त्व प्रतिबोधयाम् ।

वेदस्तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रमेयपरमपुरुषार्थहेतुभूतऽस्त्वावेदक इती-
दमपश्चिम विपश्चिताम् । एव खलु निरुच्यते निरुक्तकोविदे —

प्रत्यक्षेणानुमानेन यस्तूपायो न बुध्यते ।

एन विदन्ति वेदेन तस्माद्देवस्य वेदना ॥ इति ।

वेदवेद्यश्चार्थो द्विधाभावमापद्यते प्रवृत्तिसाधयो दर्शपूर्णमासादिनिवृ-
त्तिसाध्य प्रत्यग्याथात्म्यज्ञान चेति । तत्र प्रवृत्तिसाध्यधर्मसाधनीयः
परमः पुरुषार्थः । आसार्वभौमस्थानादाब्रह्मलोकस्थान तरतमभावेना
नुभूयमान 'स एको मानुष आनन्द' इत्यादिना 'स एको ब्रह्मण
आनन्दः' इत्यन्तेन वाक्यजातेन प्रतीयमानः सुखविशेषः । ज्ञानसा-
ध्यश्च परम पुरुषार्थोऽज्ञाननिवृत्तिपूर्वक परमानन्दावाप्तिरूप 'ब्रह्म
विदामोति परम्' इत्यादिश्रुतिशतैस्तथा बोधितत्वात् । वस्तुतरतु
परम पुरुषार्थो मोक्ष एक एव साक्षात्परम्परया वै तत्साधनभावमा-
पन्ना एव वेदावेदिता समस्ता अपि धर्माः । "सर्वे वेदा यत्पदमाम-
नन्ति तपासि सर्गाणि च यद्दन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथावगम्यमा-
नत्वात् । तथापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा "तमेत वेदानुबचनेन
ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" "कपाये
कर्मभि पके ततो ज्ञान प्रवर्तते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्चित्तशोधन-
पूर्वकज्ञानसपादनद्वारा मोक्ष उपयोग । ज्ञानस्य तु तमेव विदित्वाऽति
मृत्युमोति 'नान्य पन्था विप्रतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतिभ्यः साक्षा-
न्मोक्ष उपयोगः । यद्यपि दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत, अग्नि-
होत्र जुहुयात्स्वर्गकामः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, सौर्य चरुं
निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः, इत्यादिश्रुतिभि कर्माणि स्वर्गब्रह्मवर्चसादि-
साधनभावमापन्तानि प्रतीयन्ते तत्कथ मोक्षहेतुभूतान्येव सर्वाणीति
प्रतिज्ञायत इति चोद्यमेकमग्रगामिताभागच्छेत् तथाऽपि तानि वाक्यानि
गुडजिह्विकान्यायेन प्राकृताञ्जनाग्निषिद्धाचरणतो निवर्त्य श्रेय सा-
धनीभूतकर्मसु प्रवर्तयितु प्रवृत्तानि न तु तदेव फल नान्यदत् पर-
मस्तीति प्रत्याययितुम्, यथा वा माता स्वबालकमविवेकिनमारो-
ग्यप्रदायकौषधपाने गुड दास्यामीति प्रलोभ्य प्रवर्तयति तथैव श्रुति-
माता स्वर्गादिफल प्रदर्श्य तत्तत्कर्मसु वहिर्दुःखा. प्रजा. प्रवर्तयति, इति
सुधियामतिरोहितम् ।

आस्ता तावदिदम्, सर्वथाऽपि प्रत्यक्षेदपाठितानि अनुमितश्रुति-
 बोधितानि सर्वाण्यपि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि श्रेयःसाधनीभू-
 तानीत्यस्मिन्विषये न कोऽपि विवादः । केचित्प्राकृता आत्मान
 पाण्डितीमण्डित मन्यमाना सकलवेदतदनुसारिशस्त्रसारदृश्वभावमात्म-
 न्यारोपयन्त इत्य वृथा प्रजल्पन्ति—वेदस्तदनुसारिशस्त्राणि च केवल-
 माम्बुभिकसुखसाधनोपाय प्रत्याययन्ति न खलु तैरेदिकसुखसाध-
 नोपायाः प्रत्याग्यन्ते । तदुपायोऽधुना जगति प्रसमरदूषणविद्याभ्यासः ।
 न तत्र किञ्चिदपि वैदिकः पन्था उपकरोति । अतो लोके परमसुखा-
 भिलाषाहितै पुरुषैस्तादृशोपाया एवानुष्ठान्तव्याः, न हि तैर्वेदबोधि-
 तमध्वान प्रतिप्रस्थातव्यमित्यादि । एववादास्ते पुरुषा इत्य परिप्र-
 ष्टव्याः—किं केवललौकिकोपायसपादनेनान्तरादृष्टसहकारमैहिकमभिल-
 पित सुखं प्राप्तुं सुशकमाहोस्वित्त्दीयसाहाय्यकेन वा । तत्राऽद्यः पक्षो
 गगनकुसुमसमानः । तस्मिन्पक्षे हि देवानुकूलतानादरे केवलपुरुषकारेण
 समीहितं मुसाधमित्युक्तं स्यात् । न हि तथा सभवति । दृश्यते हि
 उभाभ्यां समाने यत्न आस्थितेऽपि एकेन फल प्राप्यतेऽन्येन नोपेयत
 इति । वदन्ति च प्राज्ञा—एकं समीचीनादृष्टसमूषितोऽपरस्तु दुरदृष्ट-
 सदृष्ट इति । केवलपुरुषकारवादैरेव व्यवस्था दुरपपादैव । न खलु
 द्वाभ्यां विद्यार्थिभ्यां समायामभ्यासप्रयत्यामास्थितायामपि समानैव
 योन्यता प्राप्यत इति लोके दृष्टम् । न हि द्वौ कृषीवलौ समतया कृषि-
 कर्मणि व्याप्रियमाणौ सदृशमेव फलं भुञ्जाते इति नियन्तुं शक्यम् ।
 नापि द्वयोः पण्याजीविनोः सदृशप्रयत्नकारिणोरुदकं लाभालाभौ समौ
 परिदृश्येते । नो किल जगत्या प्राणिनो भिन्नाकारा नावलोक्यन्ते,
 तत्रापि मानुषाः समरता समानसुखदुःखभाजिभावमापन्ना न सप-
 द्यन्ते, नैव धनिकाकिञ्चनभावमनापद्यमाना विद्यन्ते, नापि अधिकारो-
 त्कर्षनिकर्षरहिता निर्वर्ण्यन्ते, अज्ञक्यव्यवस्थाककेवलपुरुषकारवाद-
 मते बहुप्लुव सपद्येत । द्वितीयपक्षावलम्बने प्रस्थितं वैदिके प्रस्थाने ।
 निगमावगमितसुकृतदुष्कृताभ्यां खलु सदसती अदृष्टे निष्पद्येते, नञ्-
 न्यदुपायभूतं वस्तु प्रमाणसिद्धं भवति, अतः पूर्वोक्तं मतं सर्वथाऽश्रद्धे-
 यम् । आस्ता तावदिदं प्रकृतमनुसरामः । तत्र गार्हस्थ्यमापन्नैः पुरुषै-
 स्त्रैवर्णिकैः प्रत्यवायपरिहृतयेऽवश्यमनुष्ठान्तव्या यज्ञा एकविंशतिप्रभेद-

भिन्ना वर्तन्ते । तत्रौपासनवैश्वदेवपार्वणाहृकामासिश्राद्धसर्षपदलीशान-
नवल्याख्या या' सप्त पाकयज्ञसरघारता शिष्टाचारानुमितश्रुतिबो-
धिता. सत्य केवलप्रत्यक्षस्मृतिपरिपठिता. रमार्ता इत्युच्यन्ते । अत
एव भगवानापस्तम्ब.—“ अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ” इत्याह ।
अस्यायमर्थ —आचारानुमितवेदाद्यानि कर्माणि औपासनहोमादीनि
पाकयज्ञशब्दानि यानि चोद्गाहादीनि यज्ञाधिकारयोग्यदेहसंस्कारार्थानि
कर्माणि गृह्यन्ते ज्ञायन्ते तानि व्याख्यास्याम, इति । या अ-
ग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्रयणचातुर्मास्यनिरुद्धपशुबन्धसौत्रामणिपिण्डपितृय-
ज्ञादिदर्वीहोमा हविर्यज्ञसस्थाभिधाः सप्त याश्च—अग्निष्टोमात्यग्निष्टो-
मोक्थ्यषोडश्यतिरात्रवाजपेयाग्नोर्यामारुया. सप्त सोमसस्थास्ताः सर्वा
अपि श्रौतशब्दप्रतिपाद्या आधानसिद्धाग्निषु अनुष्ठेयाश्च ‘ अग्निहोत्रं
जुहुयात्स्वर्गकामः ’ इत्यादिप्रत्यक्षपरिपठितवेदवाक्यैस्तेषां प्रतिपद्य-
मानत्वात् । एते च श्रेयोभिलापोपलसितै. पुरुषैरवश्य सप्रयुज्येरन्
“ यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति ” “यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत”
“ वमन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत ” “ कुर्वन्नेवेह कर्माणि त्रिजीविपे-
च्छत समा ” “ एतद्वै जरामर्थं सत्र यदग्निहोत्रम् ” “ वीरहा वा एष
देवाना योऽग्निमुद्रासयते ”

“निपेकादिश्मशानान्तो मञ्जैर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ” ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽवश्यानुष्ठेयत्वप्रतिपादनद्वाराऽकरणे प्रत्य-
वायापादकन्वपदशनात् । तथाहि—“ यावज्जीविकोऽभ्यास कर्मधर्म.
प्रकरणात्स्यात् ” इत्यस्मिन्नधिकरणे “ यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति ”
“ यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ” इत्यादिवाक्यान्नुदाहृत्य किमिदं
वाक्यजात रवर्गफलकदर्शपूर्णमासादिकर्मणा जीवनपर्याप्तकालविशि-
ष्टव्यापकप्रयोगविधायकमाहोतिर्वज्जीवननिमित्तकविनियोगात्तरविधा-
यक वेति कथभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणानुग्रहस भवाण्णमुलन्तशब्दसत्त्वाच्च
संशये यावज्जीवशब्दस्य णमुलन्तस्यापि यावद्देशे तिष्ठतीत्यादाविव काल-
परत्वसभवात्, प्रत्युत- अभिक्राम जुहोतीत्यादिस्थले निमित्तपरत्वाददर्श-
नाच्च, उत्पत्तिशिष्टामावस्याटिकालावरोधेऽपि अमावास्यायामपराहे
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीतिवद्-व्याप्यव्यापकविधया कालहूपसमावेशस-
भवात्, जीवनपर्याप्तकालविधानसामर्थ्यादेवाभ्यासस्य सिद्धत्वात् तस्यैव

कर्मणो जीवनकालपरिमितप्रयोगविधानमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते यावच्छब्दस्य साव्यस्त्यवाचित्वाज्जीवशब्दस्य 'जीव प्राणधारणे' इत्यनुशासनात् प्राणनक्रियावाचित्वात् समभिव्याहृतधात्वर्थान्तरसबन्धे धातो परत्वेन षष्ठ्यभाषाः प्रत्यया इत्यर्थके "धातुसबन्धे प्रत्ययाः" इत्याधिकारेऽन्तर्गतेनानुशासनेन विहितस्य णमुल्प्रत्ययस्य धात्वर्थान्तरानुयोगिकस्वप्रकृत्यर्थप्रतियोगिकसबन्धवाचित्वाच्चादृशसबन्धविशेषाकाङ्क्षाया यावच्छब्दरूपतात्पर्यग्राहकवशाभिहित्वरूपसबन्धविशेषप्रतीतेर्जीवधात्वर्थस्य यजत्यर्थ एव सबन्धस्य वक्तव्यत्वाद्भवदुक्तकालपरत्वाङ्गीकारे तद्वाचकपदस्याभावाल्लक्षणाया आपद्यमानत्वात् स्वावच्छिन्नकालवत्त्वसबन्धेन वाच्यार्थस्य जीवनस्यैव विधाने गुणभूतजीवनकालानुरोधेन प्रधानभूतप्रयोगादृत्तेरन्याय्यत्वात्, यावच्छब्दार्थस्यापि विधानाङ्गीकारे लक्षणादोषस्य तदवस्थत्वादेतादृशगुरुभूतसबन्धोपेक्षया लघुभूतनिमित्तत्वसबन्धेनान्वयस्य योग्यत्वाज्जीवने निमित्ते प्रकृतकर्मण एव पापक्षयोदेशेन विनियोगान्तरविधानमिति सिद्धान्तितम् । अत्र च निमित्तत्व न केवलानुष्ठापकत्व कामनावत्, तथा सति यावत्पदानुवादासंगते । किं तु अवश्यानुष्ठापकत्वरूप तदानीं प्रतिनिमित्तमाहृत्तेरर्थलब्धत्वाद्यावच्छब्दोऽनुवादः । निमित्तत्व च स्वान्वयव्यतिरेकानुविधारण्यन्वयव्यतिरेककानुष्ठानकत्वं, राष्ट्रपरागस्य स्वान्वयव्यतिरेकानुविधारण्यन्वयव्यतिरेककस्नानकृत्वात्स्नाननिमित्तत्वम् । एव च निमित्तसत्त्वे नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठातव्यत्वाद्भवश्यानुष्ठापकजीवननिमित्तकत्वहेतुना प्रत्यवायजनकाकरणकृतवानुमानादकरणे प्रत्यवायजनकत्वमेतदधिकरणसिद्धम् । तत्र प्रवृत्तिसिद्धयर्थं फलाकाङ्क्षायामकरणे प्रत्यवायजनकत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिसभवात्करणस्य पृथक्फलाभाव एवेति प्रभाकरो मन्यते । न्यायसु'गाकारादय इष्टसाधनत्वज्ञानमन्तरा प्रवृत्त्यसभवाद्योगक्षेमसाधारणकार्यकारणभावमङ्गीकृत्य करणस्य प्रत्यवायप्रागभावपरिपालन फलमनुमन्यन्ते । नवीनमीमासकास्तु प्रत्यवायप्रागभावरयाजन्यत्वान्मुख्यफलत्वासभवात् 'धर्मेण पापमपनुदति' 'ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मण' इत्यादिभ्रुतिस्मृतीना जागरूकत्वादानुपङ्गिक पापक्षयाख्य फलमनुष्ठापक पर जीवनादिनिमित्तमित्यभिप्रयन्ति । अद्वैतप्रवर्तकमूर्धन्या भगवत्पादा नित्यानामपि कर्मणा छायागन्धन्यायेन काम्यवदष्टष्टवर्गादिफलकत्व सोपपत्तिक समर्थयामासु ।

अत एव गीताभाष्यान्ते भगवन्तो भाष्यकाराः—‘न हि काम्यानुष्ठानायास-
दुःखात्केवलनित्यानुष्ठानायासदु स्व भिद्यते, किं चान्यदविहितमप्रति-
पिद्ध च कर्म तत्कालफलं न तु शास्त्रचोदित प्रतिपिद्ध वा तत्कालफल
भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वदृष्टफलशासने चोद्यमो न स्यादग्निहो-
त्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदु स्वमात्रेणोपपन्नय’ काम्यानां
च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये त्वसति फलकामित्व-
मात्रेण न शक्य कल्पयितुम् । तस्मान्नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावो
न कदाचिदप्युपपद्यते ” इत्यादिग्रन्थेन प्रावदन् । आस्तां तावदिय
कथाऽप्रकृता, अकरणे प्रत्यवायः सर्वेषामेव समत इति सिद्धम् ।

किं चैतेषामकरणे प्रत्यवायः कूर्मपुराणे दर्शितः—

“नास्तिक्यादथवाऽऽलस्यादग्नीक्षाऽऽधातुमिच्छति ॥
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान्बहून् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो वा विशेपतः ॥
आधायार्घिं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम् ” ।

इत्यादिना । प्रजापतिनाऽपि—

“सर्वसस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नेर्धने सति ।
आध्याग्निर्धनोऽप्यग्नीन्नित्य पापभयाद्विजः ॥

अतः सिद्ध पापभयाविष्टैः श्रेयोरिधिभिः पूर्वोक्ता यज्ञा इतराणि च
कर्माण्यवश्यमनुष्ठानकर्मता नेयानीति । अथ कथमुच्यते सर्वा अपि
सस्थाः पापभीरुभिः श्रेयोरिधिभिरनुष्ठानव्या इति, पाकयज्ञसंस्थादीनां
हिंसादिदोषराहित्यात्सात्त्विककर्मत्वेन पापासपृक्तश्रेयोभिलापिपुरुषै-
रनुष्ठानयोग्यत्वेऽपि पशुहिंसादिदोषदूषितानामितरेषां कर्मणां पापज-
नकात्तुष्ठानकानां तादृशैः पुरुषैरनुष्ठानयोग्यत्वात्, न हि ते यज्ञाः
सात्त्विका किं तु श्येनयागादिवत्तामसा, अतस्त आमिषाभिलापिणा-
मेवानुष्ठानीया न तु सत्त्वमकृतीनामपि । न हि परमास्तिका सात्त्विका
सध्यावन्दनादायिव श्येनयागादौ प्रवर्तन्ते यत्कारणं तत्र शत्रुहिंसादि-
दोषकलुषितत्व तद्देवाग्निष्टोमादीनामपि पशुहिंसादिदोषदुष्टत्वाच्चत्रापि
सात्त्विकानां प्रवृत्तिरनुचिता हिंसायाः पापजनकत्वाख्य दुष्टत्व न
हिरयात्सर्वभूतानीत्यान्निषेधशास्त्रतोऽवगम्यते । अत एव गीताशा-
स्त्रेऽष्टादशाध्याये—

पञ्चालम्भमौमासा ।

‘ सहज कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ’

इत्यनेन भगवता विहितकर्मणां हिंसादिदोषवत्त्वमभ्युपगम्यैवार्जुनं
प्रति परित्यागाभावश्चोदितः । अत एव प्रायश्चित्ताध्याये हेमाद्रौ—

‘अज वस्त द्विजो हन्यात्कारणेन विना नृप ।

नरकं चानुभूयाऽऽशु ततः सूनुर्भवेत्कलौ ॥

ब्राह्मणो निर्निमित्तेन वस्ताजो निहनेद्यदि ।

नरक कालचक्र तु हानुभूय महत्तरम् ।

पुन क्ष्मासुपगम्याऽऽशु सूनुर्भवति पूर्वजः ॥”

इति कथितम् । अनयोर्वधे प्रायश्चित्त तत्रैव निरवधि—

“तदोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

विप्रः सङ्गाद्धि त गत्वाऽनिमित्तर्यदि हिंसयेत् ।

प्राजापत्यद्वयं कुर्यात्तथा वस्तवधे नृप ॥”

इति । अत्र हि अज वस्तमिति विशिष्योपादानसामध्याद्धिज इति कर्तृ-
विशेषोपादानसामर्थ्याद्याग एव स्वतो द्विजकर्तृकहिंसाया प्रसक्ति-
सभवात्प्रापशो यागेऽजवस्तयोरेव द्रव्यत्वेन चोदनाप्रागीयहिंसाया
एव दोषजनकत्वं प्रतीयते । अन्यथा नरो हन्याद्यदि पशुमित्येव प्रवृ-
त्त्यात् । किं च भगवतेश्वरकृष्णेन “ दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयाति-
श्लययुक्तः । तद्विपरीतः श्रेयान् ” इत्यनेनेदमेव प्रत्यपादि । तथा हि
रसायनकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्य दुःखस्य
निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वं निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनादनात्यन्तिक-
त्वं तद्देवाऽऽनुश्रविकस्य कर्मणः । तत्र च प्रतिज्ञाया हेतुमाह—स हीति ।
ज्योतिष्टोमादिरानुश्रविकः पशुहिंसादिदोषकवलितो भावकार्यत्वाद्-
नित्यः परस्परं तरतमभावसपन्नश्च । नहि ज्योतिष्टोमजन्यस्वर्गो दर्श-
पूर्णमासजन्यस्वर्गश्चोत्कर्षनिकर्षानापन्नो भवितुमर्हतीति । एव च ज्योति-
ष्टोमादिकर्मकलापरयं हिंसादोषरूपाविशुद्धियुक्तत्वेहेतुना दुःखानि-
वृत्तेः साधनाज्ज्योतिष्टोमाद्यपि कर्म हिंसादिना दुष्टमितीश्वरकृष्णोऽभि-
प्रैति । भगवान्पञ्चशिखाचार्योऽपीममेवार्थमनुमन्यते । तेन हि “ स्वल्प-
सकरः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः ” इत्यभाणि । तस्याप्ययमर्थः—ज्योति-
ष्टोमादिजन्यधर्मस्य पशुहिंसाजन्याधर्मणाल्पः सवन्धः पुण्यापेक्षया

पञ्चालम्भमीमासा ।

पापरयाल्पत्वात्सबन्धे रत्नत्वमुपचरितम्, अल्पप्रायश्चित्तपरिहार्यः प्रत्य-
वायो चिन्तत इत्यर्थः । स्वल्पत्वमेवोपपादयति—सपरिहार इति । अल्पेन
प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्य इत्यर्थे । यत्पालत्यादिना प्रायश्चित्त नाऽऽ-
चर्यते तदा प्रमानकर्मविपाककालीनपचनयोग्य पाप तदानीं सहनयोग्य
भवतीति । पतञ्जलिरपि—“ कर्माशुद्धाकृष्ण योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ”
इत्यनेन सूत्रेण सोमयागादिकर्मण शुद्धकृष्णभावमभिप्रेतवान् । वाङ्म-
नससा य मुखेकफलक शुद्ध कर्म रत्ना यायनपआदि दुःखैकफलक कर्म
कृष्ण निषिद्ध सुरापानादि सुखदुःखमिश्रफलक सोमयागादीति तदीय-
रामानन्ददृष्टावुक्तत्वाच्च । योगभाष्ये भगवता व्यासेनापि शुद्धकृष्णा
वहिःसम्पन्ना या तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्मान्तप्रचय इत्येव
यागरयाविशुद्धियुक्तत्वमभ्यधायि । सारयभाष्यकर्तृविज्ञानभिक्षुणाऽप्य-
यमेव पथोऽङ्गीकृत । अत एव कर्मणा हिसादिदोषरूपितत्वानुष्ठका
शुपनिपत्सु ‘ शुवा ह्येते अन्दा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवर येषु कर्म ’
इत्यादिना निन्दा श्रूयते । किञ्च गीताशास्त्रे तृतीयेऽध्याये—

‘ ज्यायसी चेन्कर्मणरते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मा नियोजयसि केशव ’ ॥

इत्यर्जुनेन कर्मणा हिसादिदोषदुष्टत्वादेव घोरत्वरूप विशेषण
दत्तम् । भाष्यकारेणापि कर्मणि घोरे हिसालक्षण इति घोरशब्दार्थो
व्याख्यात । मधुसूदनसरस्वत्या कर्मणि घोरे हिसाग्रनेकायासवहुल
इति तच्छब्दो व्यञ्जित । अत एव ‘ अहिसा परमो धर्म ’
इति स्मर्यते । तत्र परमत्वरूपविशेषणादिसात्तोपयुक्तानामधर्मत्व
समानाधिकरणधर्मत्व सूच्यते । एवमनेऽश्रुतिरसृत्तिसमालोचने
ज्योतिष्टोमान्निर्गमणा हिसात्तोपदुष्टत्वात्कथं सात्त्विके श्रेयोर्थिभि
सर्वा अपि सरथा अनुष्ठातव्या इति प्रतिज्ञातु शक्यत इति चेदत्र साधु
समाद म. । हिसादियुक्ता अपि यज्ञाः केवल निर्दोषा इत्येवाभ्युप
गन्तव्यम् । तत्र हिसाया अग्नीषोमीय पशुमालभेत, वायव्य श्वेतमा-
लभेतेत्यादिना प्रमाणभूतेन शास्त्रेण विशिष्य विहितत्वाद्भिस्स्पष्टे
न निषेधावकाश इति न्यायस्य जागरूकत्वात्, अत्र हिसायुक्त-
कर्मणो दुष्टत्वादी देवानामिय प्रष्टव्य—कथमवगत भवता हिसाया
पापजनकत्व मा हिरयात्सर्वभूतानीति निषेधशास्त्रेणावबुद्धमिति चेत्—
हन्त यथाऽनेन शास्त्रेण हिसाया अनिष्टसाधनत्वं प्रतीयते तथैव तस्स

जातौयेन यागीयर्हिंसाविधायकशास्त्रेण दर्शपूर्णमासाभ्या रवर्गकामो
यजेत्तैत्यादिशास्त्रे साकमवैरूप्यसिद्धयर्थं रवविधेयेऽनिष्टसाधनत्वास-
मानाधिकरणेष्टसाधनत्व कुतो नाभ्युपगम्यते । ननु दर्शपूर्णमासादि-
कर्मणा सामान्यतो निषिद्धत्वाभावात्केवलमिष्टसाधनत्वमभ्युपगम्यते,
प्रकृते सामान्यतो निषिद्धत्वादनिष्टसाधनत्व विहितत्वाच्च कतुपकाररूपे-
ष्टसाधनत्व चाभ्युपगम्यत इति चेन्न । प्रकृते निषेधशास्त्रस्य विहितर्हिंसाति-
रिक्तरागप्रयुक्ताहिसामादाय चागिताभ्यसभवे विशेषशास्त्रविहितर्हिंसाया-
मितरविधिविधेयसदृश्यमानानिष्टजनकत्वासामानाधिकरण्याविशिष्टेष्टसा-
धनत्ववाधापादनानिष्टसाधनत्वशोधनानाचित्यात् । किञ्च सामान्य-
विशेषस्थले सति विरोध उत्सर्गापवात्भाव एवाऽऽश्रयणीय । यदा-
हवर्नाये जुहोति, पदे जुहोतीत्यादिस्थले तथा दृष्टत्वात् । अन्यथा
लोकेऽपि ऋदुविश्रुवापत्ति रयात् । न हाप काले न शयीतेति सामा-
न्यत शयननिषेधकवाक्येन रग्णरतृष्णी सदा शयीतेति वाक्यविहित-
रुग्णकर्तृकशयनस्यापि निषे यत्वमभ्युपगम्यते । अत्र यत्रदृक्त्व्य तत्स-
र्वमुपरिष्ठाद्दृक्ष्याम । यत्तु श्येनादिवदित्युक्त तदतीवासगतम् । तत्रस्थले
शत्रुवधस्य फलत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात्फलस्य च विधेयत्वासभवाद्द्विधि-
रपृष्टे न निषेधावकाश इति न्यायाप्रसारात् । अत एव यस्मिन्नीतिरतरस्य
लिप्सा, इत्यादिसत्रस्य वर्षकान्तरेऽल्पत्वाद्वा नानेन लक्षणकारणमि-
त्यादिना ग्रन्थेन स्वण्डदेवमिश्रैः फलस्यापि गान्धर्वादिब्रह्मवनाविशेष-
णत्वाविशेषाद्द्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षयित्वा प्रथमत सकलकारकशिष्ट-
भावनाविधानेऽपि अनन्तर विशेषणविधिकल्पनमन्तरा तरयापर्यवसा-
नात्तद्विषय विशेषणविधिकल्पनात्तरस्य न विधेयत्वमिति सिद्धान्त-
यित्वा पूर्वोत्तरपक्षफलकथनावसरे पूर्वपक्षे ज्येनफलीभूतर्हिंसारूपाभि-
चारस्य विहितत्वाच्च हिंस्यादिति निषेधाविषयत्व सिद्धान्ते तस्य राग-
प्राप्तत्वाभिषेधाविषयत्वमिति प्रत्यपादि । एव च हिंसाया विहितत्वे
निषेधारपृष्टत्वमविहितत्वे तत्त्वमित्येव स्वण्डदेवमिश्राशय उच्यते ।
न च हिंसापदस्य मरणानुकूलव्यापारत्राचित्वात्ग्रन्थेनस्यापि तत्रात्तरस्य
विहितत्वेऽपि शिष्टाना तत्र नि शङ्क मटस्यविषयत्वेन यथाऽनिष्टसाध-
नत्वमुपेयते तथा यागीयर्हिंसाया अपि विहितत्वेऽपि अनिष्टसाधनताऽ-
भ्युपेयतामिति वाच्यम् । यत् साभान्मरणानुकूलव्यापारस्यैव
हिंसाजगन्मार्थत्व प्रकृते ज्येनस्य—अभिचरन्त्यजेतेतिवाक्यपदकयजि-

धात्वर्थभूतस्य—अभिचरन्निति शतृपत्ययान्तशब्देन हिसारूपाभिचार-
फलकत्वावसायात्साक्षान्मरणानुकूलत्वाभावात् न ह्यत्राभि-
चाररूपफलस्य वैरिमरणरूपत्वाभ्युपगमाच्छब्देन य साक्षात्तदनुकूलव्या-
पारत्वेन हिसात्वमव्याहृतमिति सभवति । तथा सति अभिचरन्त्य-
जेतेत्यत्र प्रतीयमानमभिचारस्य यच्छब्देनसमानकर्तृकत्व तस्यास्त-
त्यापत्तेः । अतरत्र मामानाधिकरण्यानुमारेणाभिचारस्य मरणानुकूल-
विषदानादिव्यापाररूपत्वाभ्युपगमाच्छब्देनस्य हिसात्व दुरपपादमेव ।
न चात्र भ्रमितव्य श्येनस्य हिसात्वाभावेऽपि हिसानुकूलव्यापाररू-
पत्वाव्याघातात्तस्यापि निषिद्धत्वेन श्येनेनाभिचरन्निति विहितत्वेन
च यथा—इष्टानिष्टसाधनत्व तथा यागीयहिसाया अपि सभवतीति ।
यतो नहि तत्र श्येनस्यानिष्टसाधनत्वमभ्युपेयते किंतु केवलमिष्टसाधन-
त्वमेव श्येनकर्तारि परम्परयोन्पद्यमानस्याभिचारस्येव तत्र पापजनकत्व
नहि तदपि विधेयम् । अत परम्परयाऽभिचारोत्पत्तिभिर्देव शिष्टाना
तत्रापद्यति । एव च प्रकृतेऽपि हिसाया विहितत्वात्तस्य केवलमिष्टसा-
धनत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । किंच गीताशास्त्रेऽपि अज्ञोन्यानिमिच्छोक्तस्य
भाष्ये भगवत्पादे “ हिसादियुक्तत्वाद्देविक कर्माधर्मायेतीयमप्या-
शङ्का न कार्या कथं सात्र कर्म युद्धलक्षण गुरुभ्रातृपुत्रादिहिसाल-
क्षणमत्यन्तकूरतरमपि स्वर्ग इति ज्ञान्वा नाधर्माय तदकरणे च ‘ तत,
स्वर्ग कीर्ति च हित्वा पापमवाप्स्यति’ इति श्रुता यावज्जीवादिश्रुति
चोदिताना पश्चादिहिसालक्षणाना च कर्मणा प्रागेव नाधर्मत्वमिति
सुनिश्चितमुक्त भवति ” इति वाणितम्—

तथा—‘ नियतरस्य तु सन्ध्यास कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागरतामस परिर्कीर्तित ’ ॥

इति श्लोकव्याख्यानवासरे मधुसूदनसगरवतीभि—ननु दोष
वत्त्व काम्यरयेव निन्यस्यापि दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेर्ब्राह्मिण्यदि
हिसामिश्रितत्वेन साक्ष्येभिहित न च ब्रह्मीनवहन्ति अक्षीपोभीय
पशुमालभेतेत्यादिविशेषविधिगोचरत्वात्कृत्वङ्गहिसाया न हिरयात्सर्व-
भूतानीति सामान्यनिषेधस्य तदितरपरत्वमिति साप्रतम् । भिन्नविष-
यत्वेन विधिनिषेधयोरवाधेनेव समावेशसभवात् । निषेधेन हि पुरु-
षस्यानर्थहेतुर्हि सत्यभिहित न त्वत्कर्या सोति, विधिना कृत्वर्था
सेयमिहित न तु अनर्थहेतुर्नेति । तथा च कृतूपकारकत्वपूरुषानर्थे

तुत्कथोरेकत्र सभवात्कन्वयाऽपि हिंसा निषिद्धेति हिंसायुक्तं दर्शपूर्ण-
मासं ज्योतिष्टोमादि सर्वं दुष्टमेव । विहितस्यापि निषिद्धत्वं निषिद्धस्यापि
विहितत्वं श्येनादिवदुपपन्नमेव । अत एव महाभारते—

‘ जपन्तु सर्वधर्मैभ्यः परमो धर्म उच्यते ।

अहिंसया हि भूतानां जपयन्नं प्रवर्तते ’ ॥

इत्यादिना पर्वपक्षयित्वा ब्रूम — न कत्वर्थे हिंसाऽनर्थहेतुः । विधि-
स्पष्टे निषेधानवकाशादित्यादिग्रन्थेन सिद्धान्तितम् । सिद्धान्तग्रन्थस्याय-
माभिप्रायः—विधिशास्त्रं स्वविषये जनानां प्रवृत्तिसिद्धयर्थं विधेये
पदार्थे बलवदिष्टसाधनत्वं बोधयति बलवदिष्टसाधनत्वं च विधेयस्या-
नर्थहेतुत्वेऽनुपपन्नं सदनर्थहेतुभावाभाव चाऽऽक्षिपति । अतो विहितपदार्थं
निषेधवाक्यज्ञायमानानर्थहेतुता न युज्यते । यत इष्टे बलवत्स्वरयेष्टोपा-
यानुष्ठानप्रयुक्तसकलदुःखाधिक्याधिक्यरूपत्वं निषेधशास्त्रबोधितानिष्ट-
गतबलवत्स्वरय चेष्टोपायानुष्ठानप्रयुक्तसकलविधेष्टाधिक्याधिक्यरूपता
चोपेयते । नहि तत्र केवलेष्टसाधनत्वं विधिवाक्येन बोधयते केवला-
निष्टसाधनत्वं निषेधवाक्येन बोधयति इति साप्रतम् । तथा सति विष-
सप्तकान्नभोजनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः, धूमसहनादिहेतुजनकयागान्निवृत्त्या-
पत्तेश्च । इति कर्तव्यताविषयोऽपि न साक्षान्कत्वर्थत्वं बोधयन्ति येन
विरोधाभावः शङ्क्येत नितु बलवत्निष्टसाधनत्वमेव । प्रवर्तनाविषयी-
भूतपुरपप्रवृत्तेः पुरपार्थक्यमन्वयवशाभाध्यात्कचित्कतोरपि परपार्थसा-
धनत्वेन पुरपार्थभूयुपगतस्य तद्विषयतेत्यन्योऽयं विषयः । परतु बलव-
दिच्छोपाधानसमये ज्ञायमाना पुरपप्रवृत्तिभाव्यस्य नार्थहेतुतामाक्षि-
पति न वाऽनर्थहेतुता प्रतिनिपति । किं तु यथाप्राप्तमेवावलम्बते ।
बलवदिच्छाविषये स्वर्गादा स्वत एव प्रवृत्तिसभवात्तत्र विषयपेक्षाभा-
वात् । अत एव श्येनानुष्ठान्तवेषम्यम् । तथापि परम्परया श्येनकर्तृनि-
ष्टस्याभिचाररूपफलस्य बलवदिच्छाविषयत्वेन विधिजन्यप्रवृत्तिविष-
यत्वाभावात् । श्येनकर्तुरभिचारप्रयुक्तानर्थहेतुत्वसभवात्तत्स्थले श्येन-
यागस्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेनानर्थहेतुत्वानभ्युपगमात् । एव च
हिंसानिषेधसामान्यशास्त्रं विज्ञेयविधिवाधितं सद्रागद्वेषादिमूलकात्त्वर्थ-
हिंसा विषयी करोतीत्येवाभ्युपगन्तव्यम् । विधिरप्युष्टस्यापि निषेधविष-
यत्वेऽतिगत्रग्रहणस्यापि नातिगत्रे षोडशिन गृह्णातीत्यनेन निषिद्ध-
त्वादनर्थहेतुत्वापत्तिः । अयं तु भद्रस्याभिप्रायः । प्रभाकरस्तु श्येन-

ज्योतिष्टोमादियागस्त्रिसयोन्यथावेपम्यमुष्पाटयामास । साक्षात्पुरुषा
 र्थसाधने नियोगेन न प्रवृत्ति किं तु रागत एव । एव च श्येनयागस्थेति-
 कर्तव्यतात्वाभावात्तरय रागप्रयुक्तप्रवृत्तिविषयत्वान्मरणप्रयोजनकव्या-
 पारत्वेनाऽऽपतितमनर्थहेतुत्व न शक्यप्रतिक्षेपम् । यागीयर्हिसाया, सर्व-
 श्रेतिर्कर्तव्यतात्वात्तत्र प्रवृत्तेर्बन्धत्वाद्दिधिना हिसायामनर्थहेतुता निवर्त्यत
 इति श्येनयागीयहिसयोर्बन्धम्यमिति यथा तथा वा भवतु मतद्वयेऽपि
 यागीयहिसाया अनिष्टसाधनत्व नारतीति सिद्धम् । मतद्वयइयान्विशेष —
 भट्टमते श्येनरय केवलधर्मत्वाच्चोदनालक्षणोऽथो धर्म इत्यत्रार्थपदव्या-
 यर्त्य कलञ्जभक्षणादिकमेव, प्राभ.करमते तरयाधर्मत्वात्सोऽपि तेन
 व्यावर्त्य इत्यलमधिकन । ताकिंकरपि कृतिसा यत्नवलवदनिष्टानुव-
 न्धित्वेष्टसाधनत्वाना त्रयाणां नि यर्थत्व सवत्राभ्युपगम्य क्तवर्थर्हि-
 सायामपि विशिष्य निषेधाभावात्प्रायश्चित्तानुपदेशान्च त्रयाणामपि भान-
 मावश्यकामित्युच्यते । अत एव व्युत्पत्तिवादान्ते गदाधरभट्टाचार्यै —
 यत्तु दीवाङ्गपशुघातरय नरकासाधनतया मा हिरयादित्यत्रावेधर्हिसेव
 विवक्षितेति श्येन-य नरकासाधनत्वोपपादन तत्पि न, तावताऽपि अभि-
 चारविषया तथात्व-य तुयारिन्वाति लिखितम् । तत्र यत्तुकारमते सिद्धा-
 न्तमते च यागीयहिसाया अनिष्टसाधनत्वेन मा हिरयादित्यरय विहित-
 हिसातिष्कहिसापरत्वमभिमतमेव पर तु श्येनरय यत्तुकारमते नरकासा-
 धनत्व समत सिद्धान्तेऽभिचार-येन नरकसाधनत्व तच्च मीमासकानामपि
 समतमेव । ओषनिपत्तानामपि भाट्टदर्शनमेव व्यवहारार्थमुष्णयोगि । अत एव
 हिसातिष्टोपदुष्टत्वेन इमपरित्यागकथनस्थले भगवता 'मोहात्तरय परि-
 त्यागरतामस परिकीर्तित' इत्यत्र कर्मपरित्यागहेतुत्वेन मोहो बणितः ।
 तत्रत्यमोहपद मधुसूदनसरस्वतीभिरिन्ध व्यास याधि । तथा च सागराना
 विहिते निषिद्धत्वज्ञानमनर्थहेतावनर्थहेतुत्वज्ञान धर्मे चाधर्मत्वज्ञानमु-
 ष्टेये चाननुष्टेयत्वज्ञान विपर्ययरूपो मोह इति । एव चेताश्चज्ञानप्रयो-
 ज्यमर्गपरित्यागस्य तामसत्व भगवत कृष्णरयाभिधेतमिति सिद्धम् ।
 यदप्युक्तम् 'सहज क्व मोन्तेय सटौप-पिन त्यजेन' इत्यन्ताधिष्टोमा-
 ट्ठिकर्मणा टोपवस्वमभ्युपगम्यव त्यागाभाव कीर्तित इति तदप्यपे
 श्यम् । तत्रापिशब्देन वरतुतो दोषाभाव सञ्चित एव रथूलवुद्धिमत्तु
 सत्य भगवता तथाऽभ्युपगम्य कथितत्वात् । अयमभिप्रायो ब्रह्मानन्द-
 गिरां व्यक्तः । यदवादि प्रायश्चित्ता याये हेमाद्री—

अत्र वरत द्विजा इत्यात्कारणेन विना नृप ।
नरकं चानुभूयाऽऽशु ततः सूनुर्भवेत्कलौ ॥

इत्यादि । तदतितुच्छम् । तत्रैव श्लोके कारणेन विनेत्युक्तत्वात् ।
अत्र च यागादौ हिंसाविधायकशास्त्रमेव कारणत्वेनाभिप्रेतमन्यथा तरिम-
श्लेव हेमाद्रावेतत्पत्रलेखनोपरि—

‘यज्ञार्थं हन्ति चेद्विप्रो हनन्त फलमश्रुते ॥
यज्ञार्थं हन्ति यो विप्रो यज्ञं मेघं सुपुण्यधी ।
स याति ब्रह्मण रथान् एनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
यागार्थं हन्ति यो विप्रः पशुलोकपरायण ।
स याति ब्रह्मसप्तं ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥
वरतं वाऽपि इनेत्यरतुः स यातीन्द्रपदं पुवम् ।
यागार्थं हिंसनं प्रोक्तं तयोर्ब्रह्मविष्टयोः’ ॥

इत्यादीनि लेङ्गगोपीकाण्डश्रीमिवचनानि व्याहृतप्रामाण्यकानि
भवेयुः । एषु पत्रेषु यागीयहिंसाया निर्दुष्टं वरय रफुट प्रतीयमानत्वात् ।
एव च—

विप्रं सङ्गाद्धितं हिंसाऽनिमित्तैरिति हिंसयेत् ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्यात्तथा उरतवधे नृप ॥

इत्यादिप्रायश्चित्तवचनं विहितहिंसातिरिक्तहिंसाविषयकमेव पूर्वलि-
खितनिरवकाशवचनवलाद्वापि सङ्गादानिमित्तेरिति कथितत्वाच्च ।
यदत्र हि अत्र वरतमिति विशिष्य विप्र इति च विशिष्योपादानं
सामर्थ्यात्, इत्यादि कथितं तत्रापि अस्माकमेव साधकम् । यतो यागे
द्विजे प्रायशोऽजवरतयोर्हिंसनेऽपि शिष्टगहितत्वादर्शनात्यागाद्वाहिरपि
तत्कर्तृकतद्विहाया दोषविधुरत्वं स्यादिति मन्दमतीनामाङ्गुला सजा-
येत तन्निवारणार्थं विशिष्य तथाऽकथि । यदवापि कापिलपातञ्जल-
मतानुयायिभिरीश्वरकृष्णप्रभृतिभिः—यागीयहिंसाया अल्पदोषदुष्टत्व
वर्णितमिति, तच्च अतीवासमीचीनम् । तत्रैव केवलं खोत्रोपहितमोक्षरूप-
फलोपायत्वेनाभिमतरय प्रकृतिपक्षविवेचनरय सिद्धये शास्त्राणां प्रणी-
तत्वेन मुण्डकानुपनिषत्सु विधीयमानरय ब्रह्मज्ञानस्य प्रशंसासिद्धये
अत्र श्लेवे अदृष्टा यज्ञरूपा इत्यादिना कर्मणा निन्दितत्वेऽपि न हि निन्दा
निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं रतोतुमितिन्यायेन तत्र तात्पर्याभाववत्ता-

दृशशास्त्रपरमतात्पर्यविषयीभूतप्रकृतिपरुषविवेचनात्मकोपायस्य प्राश-
रत्यसिद्धये तदितरेषा निन्दारूथनावसरे कर्मणामल्पदोषदुष्टत्वेन
निन्दितत्वाच्च तात्पर्याभावरयोक्त्येत्तात् । यदि च कपिलपतञ्जलि-
प्रभृतीना हिंसादिदोषदुष्टत्वेन यागाना वरतुतोऽनिष्टसायनत्वमेवाभिमत-
मिति मन्यते तदाऽपि पूर्वोक्तयुक्त्याऽधोरेपरिनिर्णयहिंसाविधायकश्रुती-
नामनर्थहेतुत्वाभावबोधत्वावश्यभावात्तादृशश्रुतितन्मूलकबहुरसृतिवि-
रोधादप्रतिष्ठादोषदूषितोत्प्रेक्षामात्रमूलककापिलपातञ्जलादिरसृतीना श्रु-
तितात्पर्यानवधोऽप्रात्रनिबन्धनाना श्रुतिविरुद्धेताश्च इवैतदशेऽपि अप्रा-
माण्यमेवावश्यमभ्युपेयम् । अत एवाऽऽद्ये तद्व्यादिना कर्मनिन्दोक्ति-
रपि सगन्धत इत्युक्तिः पगारता । तत्रापि ज्ञानप्रशंसार्थमेव कर्मनिन्दा-
या उक्तत्वेन तत्र श्रुतेरतात्पर्याभावात् । यत्पि गीताशान्ते तृतीयाध्याये-

‘ज्यायमी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनात्न ।

तर्क कर्मणि घोरे मा नियोनयसि नेश्व ’ ॥

इत्यभिप्रेक्ष्योक्तेऽनुनेन वरतुतो हिंसादिदोषदुष्टत्वाभिप्रायेण घोर-
त्वविशेषणं दत्तमिति व्याहृतं तदपि अज्ञानमूलकमेव । यतरतत्रानुनेन
वरतुतो हिंसादिदोषदुष्टत्वेन न घोरत्वविशेषणमदायि अपि तु शास्त्रव-
द्भिर्भूताना प्राकृतानामापातबुद्धिमत्सुख्य तथा कथितम् । तादृशविशेषण
च तदानां देयमेव यतोऽनुनेन स्वयं केवलकर्मयोगे प्रवर्तक कृष्णप्रति
उपालम्भस्य कल्पमानत्वात् । एतदवसरे च ज्ञानयोगापेक्षया येन येन
प्रकारेण कर्मयोगस्य निकर्षो भवति तत्सर्वं वक्तव्यम् । तन्मान्मर्षथा
यागीर्याहिंसानिर्दोषतामतरयेवापारुपेयदोषसङ्काना कल्पितश्रुतिःसृति
न्यायसहस्रसिद्धत्वात्प्रागीयहिंसादुष्टत्ववादो दृढतरमूलाचलम्बत्वात्ताद-
व्यवरिथतोत्प्रेक्षामूलकत्वाच्च सिक्ताकृपवद्विशीर्षमाणत्वेन श्रेयोर्धिभि,
सर्वथाऽनादरणीय इति सिद्धम् । अधुनातना केचन वावदूका दुर्वास-
नावासितान्तं करणा पूर्वोपपादितप्रमाणान्यनालोचयन्तो दूरीकृतानादि-
श्रुतिरसृतिरिद्धवर्णाश्रममर्यादा आत्राह्मणमाभ्येच्छादाहारादिव्यवहारेषु
समता भागयन्त आरितम्भूदानन्याश्च केवलशास्त्रार्थातिन इहेव येन के-
नापि प्रकारेण प्रतिष्ठाकामाज्जनान्प्रदुःशाऽऽवर्जयन्तोऽनादिनिर्दोषश्रुति-
तदनुमतश्रुतिविरुद्धप्रतिष्ठितकर्मकल्पितकापिलपातञ्जलादिस्मृतिमूल-
कान्वयाकरणसिद्धान्तलघुमध्यमथादिग्रन्थारतैःतेनिखिलामेषु निष्णा-
तमात्मान मन्यमाने प्रणीतान्वेदेवन्प्रमाणयन्त इत्यादी हिंसायुक्ता यागा

नानुष्ठातुमर्हा श्येनादिवृत्तामसा हि ते । अतो हिसादिरहिता-
सात्त्विका पाकयज्ञादय पर कर्तुं युक्ता इत्यादिकमान्थानि
सर्वशास्त्राभिज्ञत्वाभिमानेन मुधा जाजल्प्यमाना महामामाणिकपरम्परा
गतां वस्तुतो नि श्रेयसकरीमभिष्टोमादि र्मेजातानुष्ठिति प्रतिबन्धु सच
द्धसनाढा अशब्दन्ते । तेषा मिथ्याभिमान समूलरूपा कपितु ऋचि-
दिवात्र लेखनव्यापारेऽधिकृता भवामः । यदलेखि मञ्जूषाया लिङ्ग-
विचारावसरे तत्सर्वभाभासयितुभिदानीं प्रयत्यते । यत् न हिरयात्सर्व-
भूतानीति निषेधाद्यागीयपञ्चालम्भे पाप सभवत्येव । न चाग्नीषोमीय
पशुमालभेतेत्यादिर्गागीयहिसाविग्निनिषेयस्य विहितेतरहिसापत्त्वं बो-
धयतीति शान्यम् । विग्निना प्रकल्पेन च तरयाऽऽभ्रमरणाविषयत्वेनेष्ट-
हेतुत्वकल्पव्यवधानेऽपि उक्तीत्याऽनिष्टहेतुत्वबोधे मानाभावेन निषे-
धस्य हिसाया पुरुषानिष्टहेतुत्वसोरकत्वेन विरोधाभावात्परकीय-
सुन्दरीगमनादो समावेशदर्शनात्ति तत्सामान्यविशेषशास्त्रविशेषा-
नभिज्ञता ग्रन्थकर्तुर्व्यक्तमावेत्यति । यतो यागीयहिसाविधायकानाम-
ग्नीषोमीय पशुमालभेत, शयव्य श्वेतमालभेत, पशु सज्ञपयति, पशु
विशाति, इत्यादिश्रुतीना जागरूकत्वनावरियति । न हिरयात्सर्व-
भूतानीति सामान्यवाक्यान्तेतादृशविशेषवाक्यापर्यालोचनदोषप्रयुक्तवै-
धावेधहिसामतियोगिकनिषेयविषयकभ्रमोत्पत्तावपि एतादृशवाक्यपर्या-
लोचनानन्तरं वेदहिसामतियोगिक वाश उत्पन्नज्ञानस्य भ्रमन्वनिश्च
यात्तद्वाक्य केवलमवैधहिसामतियोगिकनिषेयपर पर्यवरयति । एवं च
कल्पव्यहिसाया निषेयमतियोगित्वेन शास्त्रजन्यप्रमाविषयत्वाभावात्कथ-
कार दृष्टत्वमाप्येत । एव रियतेऽपि यादि हठात् हिरयादित्यत्र सक-
लहिसाना निषेधोऽभ्युपगम्यते तदि निविषयतया विधिवाक्यमरण्यरू-
दितप्रामाण्येत् हृदयावदानराहित्येन क्तोरनिर्दृष्ट्यापत्तिश्च । न च
वाच्यमेतद्विशेषद्वयमपि नाऽऽपत्ति विग्निना कत्रिष्टसाधनत्वस्य निषेधेन
तदनिष्टसाधनत्वस्य बोधयितुं शक्यत्वात् । न चरुत्रेष्टसाधनत्वानिष्ट-
साधनत्वे न सभवत् । घृतपाने पुष्ट्याग्येष्टसाधनत्वमेहरोगाख्यानिष्ट-
साधनत्वयो समावेशदर्शनात् । यागात् च रवर्गादिरूपेष्टसाधनत्वस्य
मूपसहनादिरूपतात्कालिकानिष्टसाधनत्वस्य च सकरस्य सर्वसप्रतिपन्न-
त्वात् । निषेयशास्त्राणा हि—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

इसा येनोपादिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

इत्यभियुक्तोक्त्या विधीना प्रवर्तकत्वेनेव निवर्तकत्वेनेव शास्त्रत्वस्य समर्थनीयत्वात् । प्रवृत्ते निवर्तकत्वासभवे शास्त्रत्वाभावप्रसङ्गात् । न च शङ्कनीयं पशुसिंहायागनिवृत्त्यर्थं कार्या, आहोरिवत्पत्यवायपरिहारार्थं परिवर्तयेति विकल्पापात्तत्वेन पापिकनिवर्तकत्वस्य सम्भवतीति । यत् एवचेन्निषेधशास्त्रं यागीयहिंसाश्रेण्ये निषेधप्रमथेधिसिंहाश्रेण्ये नित्यनिषेधकमिति वेरूप्यदोषग्रन्थे वेधहिंसाननुष्ठानपथं कत्वनिवृत्तिदोषपरहितं च भवेत् । किं च मधुविपसपृक्तान्नसाधारण्येन केवलेष्टसाधनत्वस्य प्रवृत्त्यापयिकत्वाभावादिदोषायाऽनुष्ठानप्रयुक्तसर्वविधानिष्ठावधिकाधिक्यरूपवत्त्ववत्त्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात्केवला निवृत्त्यापनत्वस्य तात्कालिके श्वरगभिनयानादिसाधारण्यापत्त्या निवृत्तिप्रयोजकत्वासभवेनेष्टसाधनानुष्ठानसाधनोपदेश्यभतेष्टावधिकाधिक्यरूपवत्त्ववत्त्वविशिष्टानिष्टसाधनत्वस्यैव निवर्तकत्वावश्यभावात् । यागीयहिंसायां निषेधाविपयत्वाभ्युपगम एकाग्निर्हिंसापदार्थ एतादृशयोगिष्टानिष्टसाधनत्वयो समावेशमभवेन प्रवर्तकनिवर्तकयोर्विभिन्निषेधशास्त्रयोः कत्वर्थहिंसायां तादृशेष्टानिष्टसाधनत्वसाधनता व्याहृत्येतेन यागीयहिंसायां निषेधाविपयत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति कुतस्तस्यां पापजनकत्वम् । न च निषेधशास्त्राणां स्पष्टन्यायिष्यस्मन्नानान्तरीयकप्राणिहिंसाश्रेण्ये निवर्तकत्वासभवात्तत्र तादृशप्राणिवधनिमित्तरूपश्चमहायज्ञान्मन्त्रप्रायश्चित्तेषु प्रवर्तकत्वेनेव तत्रैव शास्त्रत्वस्य समर्थनीयत्वात्तेषां निवर्तकत्वेनैव शास्त्रत्वमिति नियमस्य व्यभिचरितत्वात्यागीयहिंसाश्रेण्ये तद्वत्त्वमित्तरप्रायश्चित्ते प्रवर्तकत्वेनेव शास्त्रत्वस्य समर्थयितुं शक्यत्वादिभिनिषेधयोः प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वव्यापनाभावात्कत्वनिवृत्तिदोषप्रसङ्गात्प्रायश्चित्ताभावत्वात्प्रवृत्त्यर्थे निषेधस्य वक्तव्यत्वत्वात्जीवतापात्तमाधिकान्नभोजनगतप्रवृत्तिप्रयोजकत्ववदितिष्टसाधनत्वविशेषज्ञानापात्तत्वापरिश्रमोपायप्रवृत्त्यापयिकत्ववत्त्वनिष्टसाधनत्ववत्त्वकृतेऽपि स्वपरिहारोपायप्रवृत्तिप्रयोजकत्ववदितिष्टसाधनत्वस्याभ्युपगम्यमानत्वादिहितपशुहिंसायां निषेधाविपयत्वेऽपि न किञ्चिद्वापकमिति वाच्यम् । निषेधशास्त्राणां निवर्तकत्वेन शास्त्रत्वस्योत्पत्तिसिद्धत्वादुद्दिष्टविकार्याः (प्राणादिकायाः) पञ्चसूनानान्तरीयकहिंसायां निवर्ते

नस्याशक्यत्वात्तदशे निवर्तकत्व परित्यज्य तत्परिहारोपायपञ्चमहायज्ञ-
प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन शास्त्रत्वस्य समर्थनीयत्वात्पञ्चोक्तव्याघातपरिहारा-
सम्भवाद्दयागीयहिसाया निषेधाविषयत्वमेवाभ्युपगन्तव्यमिति कुतोऽनि-
ष्टजनकता । न च निषेधशास्त्राणा बुद्धिपूर्वकाभिषिष्यमानाश्रितक-
त्वोत्सर्गायापि बुद्धिपूर्वकशास्त्रनिषिद्धविहितवर्णिव्यपरिहारार्थानृतवदने
तत्परिहारोपायसाम्बन्धवत्त्वान्महायज्ञप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन शास्त्रत्व-
समर्थनवशिष्यशास्त्राणा निषेधसमर्पकशब्दसमपितयावदर्थप्रोधकत्व
रूपोत्सर्गाग्रय विना कारण कर्तुमशक्यत्वात्विहितस्य निषेधवि-
षयत्वे न किञ्चिद्वाच्यमिति वाच्यम् । यत् सर्वस्वकारकत्वङ्गात्मव्या-
पादनमरणान्तप्रायश्चित्ताशयोर्भूतेन पञ्चात्तत्परिहारोपायप्रायश्चित्तस्य
कर्तुमशक्यत्वात्तत्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनापि निषेधशास्त्राणा शास्त्रत्वसम-
र्थनासम्भवाश्रितकत्वेन तत्समर्थने तादृशात्मव्यापादनमरणान्तप्रायश्चि-
त्तयो प्रवृत्तयोनिषेधशास्त्रविषयत्वसिद्धयर्थं निषेधशास्त्राणा निषे-
धपरशब्दप्रतिपाद्ययावदर्थनिषेधप्रोधकत्वोत्सर्गपरित्यागरथाऽऽवश्यक-
त्वात्तयागीयहिसारूपाशान्तरेऽपि तस्याग्रयाचित्यादधुना निषयाना
रवनिषेधसर्वाशेऽपि निवर्तकत्वेन च शास्त्रत्वसम्भवरूपलाभात् यागी-
यहिसाया निषेधविषयत्वेन कुतो दुर्गितजनकता । न च हिसानिषेधशा-
स्त्रत्वधर्मतो हिसामामान्ययनिषेधत्वप्रतीता पञ्चात्सर्वस्वाराङ्गात्मव्या-
पादनमरणान्तप्रायश्चित्तयो प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन वा चाग्नितायय
उक्तमशक्यत्वादगत्या तन्मात्रय निषेधत्वत्यागेऽपि यागीयहिसाया
यत्परिहारोपायप्रायश्चित्तप्रवर्तकत्वेन निषेधशास्त्रय चारितार्थ्यसम्भ-
वेन तदत्रय निषेधविषयत्वपरित्यागानोचित्यात्तद्व्याघातमत्त्वमात्रेण
तत्परित्यागयाऽऽग्रयणोष्टिः शिषारूपवत्सेऽतिदेशप्रदानामन्वाहापर्यसव
न्धिना र्माणा मये पतितय पाकय दनिषारूपवत्सनाशप्रस-
ङ्गभिया परित्यागावश्यकत्वेन तद्व्याघातमहिम्नेतरेषा र्माणायापि परि-
त्यागप्रसङ्गापत्त्या, असम्भवात्कत्ववर्थासाया अपि निषेधविषयत्वेना-
निप्रसादनत्वमत्येवेति वाच्यम् । यतो व्याघातसद्भावमात्रेणातिप्रसङ्गा
पत्त्या निषेधकोटिद्विर्भासासम्भवेऽपि मरणान्तप्रायश्चित्तसर्वस्वकारकत्व-
ङ्गामव्यापादनाहवाभिमुखननुत्वनोचितदण्डरूपचोरहननादीना वहना
हननानामवश्यं निषेधकोटिता व्यावर्तनीयाना व्यावर्तनार्थं तत्त-
द्व्यक्तिभिन्नत्वरूपरदुविशेषणोपादाने व्याघादानव्येन च यानुग्रहपर्यव-

सायिभिन्नत्वरूपविशेषणेन यागीयहिसाया अपि व्यावृत्तिसभवादात्-
 ततायिब्राह्मणहननगभिणीभूतमल्लहहनननान्तरीयकगर्भहननयोनिषे य
 कोदितो व्यावर्तनार्थमनुपदिष्टवर्जैपिकप्रायश्चित्तकृत्वविशिष्टविध्यनुज्ञात्-
 त्वरूपयानुगतरूपस्य निषेयविशेषणत्वेनोपादानेऽपि तेनापि यागीय-
 हिसाया निषेयकोदितो व्यावृत्तिसभवात्कृत्वर्थहिसाया निषेय-
 विषयत्वेन न पापजनकत्वम् । तस्मात्पुत्रा यदाहवनीये
 जुहोतीत्याहवनीयरूपहोमाधिकरणविधिवाक्ये जुहोति गतो, अथस्य
 पदे पदे जुहोति आश्रमे जुहोतीत्यादिवाक्यावेदिताधिकर-
 णान्तरावृद्धहोमातिरिक्तहोमविषयत्वमभ्युपगम्यते तथेवेहापि विहित-
 हिसातिरिक्तहिसाविषयकत्व निषेयशास्त्रस्याभ्युपगन्तव्यमित्यलमति-
 विरतरेण । परकीयसुन्दरीवृष्टान्तोऽयसगत । यागीयहिसानौ
 विधिशास्त्रेण पूर्वोक्तरीत्या उल्लेखान्निष्ठसाधनत्वरय बोधनादि-
 षिद्धत्वेन उल्लेखनिष्ठसाधनत्वरयापि वक्तव्यत्वादुभयोरपि शास्त्र-
 त्वादुभयत्रापि वस्तुतो बलवत्त्वयाभ्युपगन्तव्यत्वात्कृत्र भ्रम इति
 वक्तुमशक्यत्वात्परकीयसुन्दरीगमने च केवल निषिद्धत्वाद्वरतुतो
 बलवदनिष्ठसाधनत्वरयेवाभ्युपगमात्विहितत्वाभावेनेष्टांशे बलवत्त्वभ्र-
 मेषापि उत्कटरागवत् प्रवृत्ते सभवात्वरतुतो बलवत्त्वयानपेक्षणा-
 दुभयोर्विषम्यात् । यत्तु त्रिचाऽऽत्मभनमत्र रपश्च अग्निहोत्रप्रकरण-
 पठिते वत्समालभेनेतिवाक्ये तत्त्वकत्वनिर्णयात् । हिसा तु अङ्गयाग-
 विशसनप्रकारोपदेशाभ्यामाश्लेषलभ्या । एत चाऽऽपेक्षलभ्यायेन विरो-
 धेऽपि वेदाभ्यामाश्लेषप्रसक्त्यभावेन तत्समाच न मानम् । अन्य-
 तराप्रामाण्यभीत्या हि सप्तोच पापसत्त्वेऽपि तदोपसर्दिष्णोरेव रागव-
 शीकृतरय ध्येनात्प्राक्च ज्योतिष्टोमात्तपि प्रवृत्तिरपपद्यते, एतेन तक्र-
 कोण्डिन्यन्यायेनाविराधेऽपि निषेयस्य विहितेतरहितसापत्त्व विशेषवि-
 धिना बोध्यत इत्यपास्तम् । हिसाविधेरभावात् । न च निषेधस्य एत-
 पावत्त्वेन यदर्थो निषेयतदर्थमेव निषेयमिति नियमेन एतपार्थहि
 साया एव स निषेध इति वाच्यम् । एतपाथरन्व्युपगमादिनिषेधस्य
 कृत्वर्थत्वदर्शनेन त्वदुक्तनियमस्य व्यभिचारितरतात् । कृत्वर्थहिसाया
 अपि परम्परया एतदोपकारकत्वेन एतपाथत्वाच्चेति तत्तु अनाघ्रातमी-
 मासाकुसुमगन्धत्वमविदितवेदवाक्याथत्व चाऽऽत्मन प्रख्यापयति । तथा
 हि तत्रभवान्मात्रमन्य, प्रष्टव्य,—अग्नीषोमीयवाक्य आलभते, केव

लक्ष्यशाब्दकत्वमभ्युपगम्य यागवि यनङ्गीकारे केन वाचयेन पुनरश्री-
 पोमीययागविधिरतादृश वाचय रपष्ट वक्तव्य खलु । किं च हिंसा,
 अङ्गयागविजसनप्रकारोपदेशाभ्यामाक्षिप्यत इत्युक्ते कोऽर्थः । अङ्ग-
 यागे यत्राङ्गभूताश्च ते यागाश्चाङ्गयागा इत्यर्थः, आशोविङ्गाना इद-
 यादीना यागा इत्यर्था वा । पञ्चदशेऽपि तद्विधायक वाचय किम् । किं च
 विशसनस्य प्रकार इत्यस्य किमभिप्रेयते—न हि क्रमादिरूप प्रकारो
 वणयितुं शक्यते तादृशप्रकाररथाविहितत्वात् । यथासौकर्यं विशसनस्य
 कर्तुं योग्यत्वात् । किं च हिंसाऽऽभेदलभ्येति वदता देवानामभिप्रेयते
 हिंसायाः प्रत्यक्षवाक्यविहितत्वाभावेऽभिप्रेते पशु सज्जपयति पशु विश्वा-
 र्त्वीत्यादिप्रत्यक्षसंस्कारविधीना कोऽर्थोऽभिप्रेयते । किं च श्रुतार्था-
 पस्याः प्रमितेनाथेन विरोधेऽपि वेत्स्य नाप्रामाण्यप्रसक्तिरिति वन्तु-
 हिंसा रागप्रदसमानेत्यभिप्रेत वा । तथा सति सर्वार्थापत्तिकल्पि-
 तवाक्यवितानाना पदार्थानामप्रामाणिकत्वमित्युक्तं स्यात् । एव सति
 वन्तिपशुषो भवेत् । न हि कश्चित्कामेन यजेतेत्यादिशिरोध्याय आधिक-
 विग्रहपणविग्रहप्रमितान्यावन्तिकल्पमभ्युपयति । किं चार्शीपोमीयवाक्ये
 यागवि यनङ्गीकारे पशुसोमाधिकरणविरोधः । द्रव्यसयोगाच्चोदनापशु-
 सोमयो प्रकरणे हनश्चो द्रव्यसयाग प्रत्यधिकरणे यो तीक्ष्णो यद-
 शीपोमीय पशुमालभेतेति प्रकृत्य श्रयमाणानि इत्यस्याग्रेऽवद्यत्यथ
 जिह्वाया अव वक्षस इत्यादिवाक्यान्पुटाहन्य किमश्रीपोमीयवाक्य
 हृत्यादिवाक्यविहितयत्नसंप्रदायानुवात्समाशेरिवदद्रव्यत्वेताविशिष्ट-
 यागान्तरविधायक इत्यदिवाक्यानि चतद्वाक्यविहितद्रव्यसंस्कारविधा-
 यकानि, इति भक्तिपूर्वाधिकरणे द यादिवाक्याना गुणमात्रविधानेन
 तृतीयविग्रहप्रकारसंभवे पञ्चमविग्रहप्रकारश्रयणत्वात्पत्तत्वात् । अग्नि-
 हात्र जुहोतीत्यत्र मात्तर्थात्त्रविधानसंभवात्पिण्डोत्रवाक्ये होमविग्रहस्य
 द यादिवाक्ये गुणमानविग्रहस्य चाङ्गीकारेऽपि प्रकृतश्रीपोमीयवाक्य
 आग्निग्रहप्रकारस्यासंभवात्पञ्चमविग्रहप्रकारस्य वाऽऽश्रयणीयत्वात्पत्ति-
 वास्यविहितपञ्चदशे यागे हृत्यादीना सा अनत्वानुपपत्तेर्हृत्यादिवाक्ये
 हृत्यादुपदेशेनादानसंस्कारविधानसंभवात् यागविग्रहमित्यर्थमेव हृत्या-
 दिवाक्ये प्राकृतानदानभिन्नावदानान्तराणा विधानात् विहिताना तेषा
 पशुमभवद्रव्यवृत्त्यवदानत्वसादृश्येन सानात्प्रावदानप्रकृतित्वात्सं-
 साप्रकृतिभतात्प्रावदानसमीपद्रव्यवृत्तित्वस्य विकृतिभूतेऽभिन्नत्वाने

ज्ञानसम्भवाद्दृष्टयानिना यागसाधनद्रव्यसंकारसंभूतत्वहेतुना पत्निक-
 वयागसाधनत्वात्तुमानादन्यथातुपपत्त्या यागसंभवात्तान्निधाया-
 ताश्चाऽऽलभतिना लक्षणानां प्राचीनोपनिषदात्प्राचीनोपनिषदात्तान्निधाया-
 वान, पशुपत् च उग य वनाया देवस इति मन्त्रवर्णितदृष्टयानिना
 छागप्रकृतिकत्वय प्राप्तत्वात्क्षणया पर यागसाधनद्रव्यवृत्तित्वस्य
 साधारण्यवदानानङ्गत्वात्तस्य प्रकृत्यानेऽतिदेशत प्राप्त्यसम्भवेन
 हृदयानिना यागसाधनत्वानुमानासम्भवात्तुक्तप्रकारसम्भवेऽपि हृदयान्ति-
 वाक्यविहितवदानाविश्वपशानधीपोपीयवाक्यमतालभतिना शक्याऽ-
 नद्य पशुपदेन हृदयानिहेतव्यित्वा तेषा प्रत्येक देवतासम्बन्धस्य करणा-
 तात्पशुपदेवतासम्बन्धान्यथानुपपत्त्या कल्पिताना तावता यागाना-
 मनेनच वाक्येन विमान पशुपत् सर्वथाऽनुवाद इति पूर्वपक्षयित्वा पक्ष
 द्वयेऽपि पशुपत्स्य पशुपत्तत्त्वमन्त्रेण भक्त्यै हृदयान्तिषु लक्षणाया
 आश्रयकृतात्तथाशक्तिरिति वात् । तद्विद्वान्निर्धार्य पञ्चमविश्वप्रका-
 राश्रयणमपि अग्नीषोमीयवाक्य एव विहितमिति मङ्गीकृत्य हृदयादि-
 वाक्यैश्च हृदयानिना साधारण्यमिति वा यद्यपि यानिनाऽनुपपत्तिश्चिष्ट-
 पशुपत्यावस्त्वे याग साधन ३ । सम्भवेति तत्पक्षेन स कारविमान
 न सम्भवेति च तत्रेऽपि तत्रैव च तत्रेऽपि तत्रैव च तत्रेऽपि तत्रैव च तत्रेऽपि
 त्रितात्पयवात्तानुराजिनोऽग्नीषोमीयवाक्ये पशुपत्स्य हृदयान्तिप्रकृतित्वे-
 नेव विमानम् । एव च हृदयानिना साधारण्यविद्येन यागकरणत्वस-
 भवात्तद्वेद्येन संकारविश्वप्रपक्ष एव । एव च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते
 चाग्नीषोमीयवाक्ये यागविश्वे सत्त्वात्तदनभ्युपगम्य केवल वत्समाल-
 भेतेत्यत्रेव पशुपत्तत्त्वाभ्युपगमोऽज्ञानमत्त आश्रयत्वको वा स्यात् ।
 वत्समालभेते यत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धोऽकृतद्विधाभावाद्यागविधानासभ-
 वेनाऽऽतोऽज्ञानोपयोगिवत्संकारस्य वेन रपशस्य विमान प्रकृते
 तात्पशुपत्तद्विना वतत इति यागविश्वेति विश्वोऽथ श्रुन्त । अग्नीषो-
 मीयप्रमानवाक्यसंवाक्यतापक्षेऽपि पशु सत्प्रपयतीत्यादिदिसावोधकाङ्ग
 वाक्यजातस्य सत्त्वादिमाऽऽक्षेपलभ्यवेति प्रतिज्ञोन्मत्प्रतिज्ञासम्भ ।
 धार्मीयविमाया इत्येतरस्य च वेपथ्यस्य एवं वदुमा प्रदक्षितत्वात्तददृष्टा-
 न्तात्पशुपत्तत्त्वात् । एव च प्रत्येकविश्वविश्वेनागस्कन्वात्त तत्रको
 ण्डिन्यन्याथनाविश्वेनागसाधन सम्भवतीत्युक्तिरपि पराहता । प्रतियोगिन
 पुरुषार्थत्वे तदेव तापि पुरुषार्थव्यभिचि नियमस्य पुरुषार्थपरस्त्रीगमन-

निषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन व्यभिचारेऽपि प्रतियोगिनः क्रत्वर्थत्वे निषेधस्यापि क्रत्वर्थस्य कापि व्यभिचारादर्शनाच्च हिस्यादित्यत्र निषेधस्य क्रत्वर्थहिंसाप्रतियोगिकत्वाङ्गीकारेऽस्य वाक्यस्यानारभ्यावीतत्वेन परुषार्थहिंसाया निषेधः पुनरर्थ इति अवश्यमङ्गीकर्तव्यतयोक्तनियमबलात्क्रत्वर्थत्वस्यापि अङ्गीकर्तव्यत्वाद्वाक्यस्य वैरूप्यापत्त्या तत्परिहारार्थं क्रत्वर्थपरुषार्थयोरन्यतरस्य निषेधे वाक्यार्थत्वेनावश्यमङ्गीकर्तव्ये शीघ्रोपरिथितपुत्रपार्थहिंसाया एव निषेधः प्रकृतवाक्यार्थः पथवरयति, इत्यन्मदिष्टसिद्धिर्भवत्येव । न च क्रत्वर्थप्रतियोगिकनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति नियमस्यापि क्रत्वर्थब्राह्मणापगूरणादिप्रतियोगिकपरुषार्थनिषेधेषु व्यभिचारात्, तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेत तस्मान्मलवद्वाससा न सर्वदेतेत्यादिरथले निषेधयोः क्रत्वर्थब्राह्मणापगूरणक्रत्वर्थरजत्वलासवादादीनामनुप्रवेशानङ्गीकारे कदाचिन्मनुनिवृत्त्यर्थं ब्राह्मणापगूरणमलवद्वास सवादादिषु चान्येऽन्तः प्रसङ्गाच्च तस्य तस्यानुप्रवेशनीयत्वात्कनियमव्यभिचारस्यावश्यमन्वाङ्कनियमपरिपालनानुसारेण न हिस्यादित्यत्र निषेधकोटित्वात् क्रत्वर्थहिंसाया व्यावर्तनस्यानावश्यकत्वात्सर्वासामपि हिंसाना पुरपाथतया निषेधमभवात्क्रत्वर्थहिंसाया अपि निषेधविषयत्वेन तस्या दुरितजनकत्वमशस्यनिवारणमिति वाच्यम् । यत् क्रतुनिवृत्त्यर्थमनुष्ठेयत्वेनाऽऽपततद्विविधमस्ति तयोरेकं लोकोत्प्राप्तं चि यविषयत्वात्कतोरनङ्ग केवलं तदुपकारकम्, क्रतुयोगिद्रव्याभावधिशिष्टस्य पुरुषस्य शेषभूतं च । यथा द्रव्यसपादनार्थमनृतवदनमलवद्वास सवादादि । अपरं तु वैदिक विधिसम्पृष्टं कवङ्गभूतं च । यथा यागीयपशुहिंसादि । तत्र पूर्वोक्तानृतवदनमलवद्वास सवादादेर्वस्तुतः पुरुषशेषभूतत्वात्परुषाथनिषेधनिषेधयोः यकोटावनुप्रवेशेऽपि वस्तुतः क्रतुशेषभूतस्य पुरपाथनिषेधे यकोटावनुप्रवेशस्याकल्पितत्वात्क्रतुशेषप्रतियोगिकनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वमिति नियमस्याव्याघातात्तदशस्यनिषेधपरिपालनार्थं न हिस्यादित्यत्र पुत्रपार्थहिंसाया एव निषेधविषयत्वमित्यन्मदिष्टसिद्धिर्भवत्येव । अत एव 'अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववत्भिलापात्' (ब्र० सं० ३ । १ । २४) इत्यस्मिन्नापिकरणे भामत्यामेव कथितम्—न चेष्टादे र्मण रथापरशरीरोपभोग्यदु स्वफलप्रसवहेतुभावः सभवति तस्य धमत्वेन सुखैकहेतुत्वान् । न च तद्रताया पशुहिंसाया न हिस्यादिति निषेधान्क्रत्वर्थ्याया अपि दु स्वफलत्वसंभवः पुरुषार्थाया एव न

द्विस्त्यादितिप्रतिषेधात् । तथाहि न द्वि-यादिति निषेधाधीननिरूपण
तथा यदर्थं निषे य तदर्थे एव निषेधो विज्ञायते, इत्यादि । एव हि
विहिताया अपि हिंसाया दृ स्वफलत्वे, यन्नि विधिनिषेधयोरेकविषयत्व
तदेव नास्तीत्याह-एवपार्थाया एवेति । क्रत्वर्थो हि प्रतिषेध क्रत्वर्था
हिंसा प्रतिषेधेत्तद्धेन क्रत्वर्थं रयात्तत्र नास्तीति वदित्वाप्यनिषेधयनिषेध
योरेकार्थतामाह तथाहीति । इति न्यूनतरु ।

एव च न द्वि-यादिति निषेधशास्त्रे लिङ्गव्यवहाराद्वारा शीघ्र कर्तुरे
वोपरिष्ठतत्त्वादन्य वाक्यग्यानागभ्यधीतत्वेन कृतो प्रकरणादिनोप
रिवत्यसम्भवात्पुत्रपार्थहिंसाया एव निषेधप्रोधकमिति क्रत्वर्थहिंसाया अ-
दुष्टत्वमन्याहतमेव । अत एव वाचपतिमिश्रकृत्स्नमरतु स, अपवाद —
अग्नीषोमीय पशुमालभेतेति भाष्यस्याऽऽशब्ध “अयमेवार्थ उन्सर्गापवाद-
कथनेनोपलभित ” इति ग्रन्थेनोत्प्रादि । उच्यते च भामतीवाक्य कल्पतरु-
रेणेत्यमवताय न्याग्यापि-अत्र भाष्यकान्तेन द्विस्त्यादित्युत्सर्ग, अग्नी-
षोमीयमालभेतेत्यपवाद इत्युक्तं तत्पुक्तम् । विशेषविधिविहितार्या-
र्थेय सामान्यविधिनाऽपि विषयीकारे हि उत्सर्गापवादन्याय -यथा-
आहवनीये जुहोति षडे जुहोतीति । होममात्रयाऽऽहवनीयान्वयवि-
धिना पदहोमयापि विषयीकारे पदहोमान्वयविशेषविधिना वाधात्-
द्वितरपरत्व सामान्यशास्त्रस्य अत्र तु वणिक्तेन न्यायेन निषेधयोत्प-
त्तिसमय एव एवपार्थहिंसाविषयकत्वाच्च क्रत्वर्थहिंसानुप्रवेश इत्याश-
ङ्क्याऽऽह-अयमेवार्थ इति । एकस्य विशेषविधे चविषयस्य क्रत्वर्थत्वेन
एवपार्थत्वेन च विनियोगे विधेयान् सामान्यविषयत्वे च एवपार्थहिंसासु
सावकाशस्य न क्रत्वर्थहिंसानिषेधविषयस्य तदाऽऽहिरान्तरानुप्रवेशि-
त्वेन सापेक्षत्व रयादिति यो विषयनिर्कर्ष कृतोऽयमेवाविशेषप्रवृत्तत्वे-
नावभासमानशास्त्रस्य विशेषत्याजनेलक्षणगुणसाम्यादुत्सर्गापवाद
इत्युक्त इत्यर्थ इति । एव च न द्वि-यादित्यत्र सर्वज्ञवाचस्पत्यमलान-
न्दयो एवपार्थहिंसाया एव निषेध क्रत्वर्थहिंसाया निषेधविषयत्वप्र-
सक्तिरपि नास्तीत्यभिप्राय स्पष्टमर्थमभ्यते । ननु मरणोद्देश्यकमरणो-
पधायकव्यापारत्वस्यैव हिंसाधातुप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेवाऽऽशब्दप्रवृत्तिनिमि-
त्तस्य यागीयहिंसायामप्यविशेषाक्तत्या अपि न हिंसागिति वाक्यस्थ-
हिंसाधातुना परामर्शनीयत्वोद्धिस्त्यादित्याख्यातोपात्तभावनाद्वारा कर्तु-
रेव प्रथमत उपस्थितत्वेऽपि प्रकृत हिंसाया उद्देश्यत्वेन तत्र

विशेषणत्वेन समन्वयसम्भवात् तथाऽपि तत्र समन्वयङ्गीकार आहवनीयवाक्यरथजुहोतिनाऽपि तत्रत्याग्यतो गन्तव्यतान्निष्ठपरस्य जुहो यथोक्तं विशेषणत्वेनान्वयवश्यात् न पुरुषाद्यतो नानामेवानुवाचत्वसम्भवात्त्यातिष्ठोक्तत्वं प्रत्यक्षेण यत्तेनाभिप्रेयङ्गणादात्तनीयपदवाक्ययोस्तथापिवाच्यभावय तान्निक्तसमतत्वं प्रत्युद्धात्प्रसङ्गात्तान्निष्ठो-
 मानीना कत्ववानामात्तनीयासिद्धिप्रसङ्गाच्च नावनात्तरापि यत्त्यापि पुरुषयोर्वेश्यविशेषणत्वाङ्गीकारात्सम्भवात्कत्वप्रतियोगिकनिषेधय कत्वर्थत्वमिति नियमायापि कत्वर्थमलवद्भासपत्नीसिवादादिप्रतियोगिरूपत्वायनिषेधान्तभावेण व्यभिचारान्न त्वादि यत्र कत्वर्थसिद्धि-
 या अपि निषेधवश्यात्तदनिष्टमात्रत्वं सम्भवेत्येति चेन्नैवम् । न हि त्वान्ति निषेधोऽस्ति उभाभ्यामपि अदृश्यव्यावर्तनीयाना मरणान्तप्रायश्चित्ताभिहितत्वात्तदीना व्यावर्तनात् निषेधोऽस्तिवदुपनिष्ट-
 वदेषिण्यस्यैव तदिति युक्तं तदिति विधि विधिनेत्यासाऽऽन्यकत्वात् न यागीनां ताया निषेधान्तसम्भवात्त्या अनिष्टमात्रत्वं कथमपि न सम्भवीत्यपत्तिरिति । यत्र च—

यत्तार्थं पञ्चव स्रष्टा स्वयमेव चरमुवा ।

यत्रोऽयं प्रत्यक्षेण सवयं तन्मात्रे चरोऽवय ॥

या वेदविहिता हि सा नियताऽस्मिन्प्रवचने ।

असि मेव ता विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्मा ॥

इतिमनुवाक्यादिभिः पापाभावमतिपातकनिन्त्यायाश्चित्तोपदेशात्प्रस-
 मभिव्याहृतविधिवाक्यरा यप्रवतनाया रवविषयप्रवृत्तिविषये धान्वर्थे
 सामान्यताऽनवशेतुत्वप्रतिषेधपरन्वस्त्वनेन सामान्यनिषेधस्य तदतिरि-
 क्तपरन्वदालपत्त्याया अपि विहितान्पर्यविषयत्वेन तत्राप्यनवशेतुत्व
 प्रतिषेधात्, अत एवान्तरात्तिसा चवाचिज्ञानत, इत्यभिज्ञानेन तिसैव
 पापनिनाक्ता । मुनिगपि 'अतिरन्त्यात्तान्यन्यत्र तीर्थभ्यः' इत्याह ।
 तीर्थयत् । ती । आभ्यां चरेतिज्ञानात् । अत एव मरणान्तप्रायश्चित्ताहवा-
 भिदुग्मन्तनोचितत्वात् इहाद्योऽहनानीना न पापजनकत्वं शुद्धार्थविहि-
 तमस्य तयायुक्तत्वात्, न तेषां तिसात्साहेव, इत्युक्तेश्चोरात्प्रथ-
 रात्ता पापवश्याच्च । तन्माहृतिरितिसाविषयाऽयं निषेध । अगहिता
 चानुपनिष्टप्रायश्चित्ता हि सा । एव सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति धान्यम् ।

मनुवचनेऽवध इ याऽवतुः । क येतिवद्व्यर्थे * नञ् सस्वात् । अन्यथा घटोऽप्ये इतिवत्न्यापोधन्त्वेनावरणपट्टय पापजनकत्वलक्षणापत्तेः । यत्रानुपक्रम्य—

‘ अस्ति परमो ऽप्यो गीतो वे मनुना परा ।

इति ब्रह्मवेदप्रथमखण्ड उक्ततया च मद्भक्त्यवाचिन्यात् । परमत्व च पापजनकत्वेनान्याल्पीयसा प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात्तत्र न दोषः । पशुत्सिमाजन्यपापान्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेन वक्ष्येययायाससा यथागजन्य-रवर्गान्यथमभेदोऽप्ययं यागविषयेऽन्यल्पत्ववैभवात् । एवं च न तद्व-लेन विभेदविषयेऽनर्थहेतुताप्रतिक्षेपस्त्विति तन्तीव मन्दम् । यनुरस्रतिपत्रथावपदघटमन्वाऽनुत्तरा मन्येतिवत्त्वायकत्व न तु पापजनकत्वायकता । तथा सति लक्षणापत्तेरिति वदतत्रभवत्ताऽल्पायकत्वे लक्षणा नार्त्तानि खलु अभिप्राय प्रतीयते । तसु न युज्यते । अल्पायकत्वेऽपि लक्षणाया अशक्यनिवारणत्वात् । नह्यल्पत्वे नञ् शक्तिः । तदाभावात्वाचिः उक्तभात्रशक्तत्वात् । अल्पत्वावच्छि-न्नेऽपि शक्तत्वे ह्यस्तिपदवचनार्थवमापद्येत । मन्या गता तत्स्वी-कारो नोचितः । किं न त्याकरणन भवताऽपि अल्पत्वावच्छिन्ने शक्तिर्नयते । यतन्त्वया नञर्थवादे यद्वा नञ्, समभिव्याहृतपदादि शब्दानामारोपितप्रतिनिमित्तारोपकत्वे तान्पर्यग्राहक, यथा सिंहां माणवक इत्यादि । माणवकादिपदानि । सिंहादिपदस्याऽऽगोपितसिंहत्व-बद्धोपकत्वेऽनुत्तरा मन्येत्यादावपि अल्पत्वात्तिनोदगभावमारोप्य नञ्-समभिव्याहृतारोपितोत्तरत्वात् त मूलाल्पत्वान्नो विश्रम । अद्विज इत्यादौ च तद्वत्सूत्रमारापितप्रवृत्तिनिश्चकत्वमिति भेदे विश्रान्तिः । अधर्म इत्यादौ च विगोपिनि आगोपितत्वरय नञ्वाच्यत्वे तु तस्य ब्राह्मणादिपदशक्येऽनारापितन्न कथ्यवति सवन्तो दुरपपाद । तस्य

* नदुक्त परिणा—तन्वात्प्रथमभाष्ये तत् क्व तदपता ।

अप्राशस्त्य निरोधे नञ्या पट प्रवर्तिता ॥

इति । तत्सादृश्यम्—गर्भेऽनन्वाऽयमिवादी । अमव—गृहे घटो नास्त्येवञ्च । तद्वत्कञ्—अमनुष्य प्राणिनमान्येपादा । तदप्ययम्—अनुदरा कया । अत्राश्लेष्य रक्षिषेन्नोदरस्वास्तेः । गमने । अप्राशस्त्यम्—ब्राह्मणऽन्नलणोऽव-भिषि प्रयोगे । शिरोध—अमुरोऽर्ध इति प्रयोगे । इयुताहरणानि बोध्यावि ।

प्रसिद्धार्थपरित्यागोऽप्रसिद्धार्थपरिग्रह इत्युभय शोतककृत्यमिति नञ्-
सूत्रे भाष्ये रपठमिति भाषितम् । एव च यथाऽनुदरा बन्धेत्यादाव-
ल्पत्वप्रत्यक्षाविषयत्वादिना प्रथमत एवोदराभावमारोप्य नञ्समभि-
व्याहारे सति यथाऽऽरोपितोदरबुद्ध्याऽल्पत्वादी विश्रम कथ्यते,
तथेवावध इत्यादिरथलेऽपि पापाजनकत्वनिमित्तेन वस्तुतो वधत्व-
वति वधत्वाभावमारोप्य नञ्समभिव्याहार आरोपितवधत्व
बुद्ध्या पापाजनकत्वे विश्रम कथ्यताम् । नद्वल्पत्व एव विश्रम इति
नियन्तु शक्यते । अद्विजोऽधर्म इत्यादौ भेदे विरोधिनि च विश्रान्ते-
रत्वयैव कथितत्वात् । एव चात्र इत्यत्र नञ पापाजनकत्वार्थकत्वे
लक्षणाऽल्यार्थकत्वे न लक्षणादोष इति यदत्रोच्यते तत्पूर्वत्वदीयग्रन्थे-
नेव विरुद्धमिति न किञ्चिदतत् । अत एव पापाजनकत्वावच्छिन्नबोध-
कत्वस्वीकाराद्घटोऽघट इतिवन्छाब्दबोधानजनकत्वदोषोऽपि नार्तीत्य-
वधेयम् । अत एव कुल्लूकभट्टेन

‘ यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वेह मारणम् ।

वृथा पशुत्र प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ’ ॥

इतिपूर्ववाक्यस्य देवताद्युपशमन्तरेणाऽऽत्मार्थं यः पशुन्हन्ति स वृथा प-
शुघ्नो मृतं सन्धावत्सरयाणि पशुरोमाणि तावत्सरयाभूत जन्मनि जन्मनि
मारणं प्राप्नोति तस्माद्वृथा पशु न हन्यात्, इति विवरणं कृत्वा यज्ञार्थं
तु पशुवरे न दोष इत्याह—यज्ञार्थं पशव इति, इत्यनेन ग्रन्थेन पश-
मवतार्थं यज्ञसिद्धयर्थं प्रजापतिनाऽऽत्मनेव, आदरेण पशवः सृष्टा, यज्ञ-
श्चाश्रो दा ताः-श्रुतिरिति-या-ता-सर्व-या-य जगतो विवृद्धयर्थस्तन्माद्यज्ञे
बधोऽत्र एव वरजन्यदोषाभावादिति व्याख्यातम् । एव तेनैव महा
पण्डितेन कुल्लूकभट्टेन कथं तदि-याद्वेदिकी देक्षादिपशुहिंसा नाधर्मा-
येत्यत आह—या वेदविहितेति । इत्यनेन ग्रन्थेन ‘ या वेदविहिता
हिंसा ’ इत्यादिपत्रं पठयित्वा या श्रुतिविहितधर्मविशेषपदेशमालादि-
निमित्ता, अस्मिन्नगति न्यावरजङ्गमात्मनि अहिंसामेव ता जानीयात् ।
हिंसाजन्याधर्मविरहात् । देक्षपशुहननधर्मं प्रणिहनत्वाद्ब्राह्मणहन-
नवत्, इत्याप्रनुमानशुपजीव्यशास्त्राधारेण न प्रवर्तते । दृष्टान्तीकृतब्रा-
ह्मणहननस्यापि अस्मत्परे शास्त्रमेवोपजीव्यम् । वेदाधर्मो हि निर्बभौ
यस्मान्नन्यप्रमाणकः । रमो वेदत्वे नि शेषेण प्रकाशना गत इति विवृ-

तम् । किं च सामान्यतः पशुहिसाजन्यपापरयाल्पप्रायश्चित्तोपदेशेऽपि विशिष्य यागीयहिंसायारतादृशोपदेशो नास्ति । पूर्वोक्तयुक्त्या सामान्योपदेशस्य विहितहिंसातिरिक्तपरत्व च सम्भवतीति पशुहिसाजन्यपापरयाल्पप्रायश्चित्तोपदेशेनेत्यादिकमपारतम् । अपि च नारमाभिर्भनुरसृतिवाक्यं वर्तत इति तद्ब्रह्मान्सामान्यतोऽनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन निषेधवाक्यस्य तदतिरिक्तपरत्वमुच्यते, अपि तु पूर्वोक्तरीत्या स्मृतिवाक्यज्ञानात्पूर्वमेव विधिनिषेधशास्त्रयोः सामान्यविशेषभावावगमाद्धिसाविद्यान्मकविशेषशास्त्रमहिंशे च सामान्यानिषेधशास्त्रस्य यागीयहिंसातिरिक्तहिंसानिषेधपरत्वमभ्युपगम्यते परंतु तत्रोपोद्बलकतया शिष्टानां वचनमाट्टियते । स्मृत्यनुसारेणैव श्रुत्यर्थकल्पने विरोधाधिकरणसिद्धान्तो दृचाञ्जलिः स्यात् । प्रत्यक्षश्रुत्योर्विरोधे स्मृत्यनुवृत्तिता श्रुतिप्रबलेति कथ्यते । तस्मात्, एव च, न तद्ब्रह्मेन विधे रवविषयेऽनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वमित्यादि अपारतम्, यत्पि अत एव गीताया ' यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ' इत्यादिना जपयज्ञरत्याहिंसारूपत्वेन प्राञ्जस्त्यमुक्तम् । तथा—

‘ रवधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्यादि युद्धान्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ’ ॥

इत्युपक्रम्य

‘ सुखदुःखे समे कृत्वा लभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमवाप्स्यसि ’ ॥

इत्यनेन वित्तेऽपि युद्धे पापं वदताऽतादृशस्य यज्ञेऽपि तदुक्तमायमेवेति, तदापि पूर्वापरग्रन्थानवलोकनानिबन्धनमेव । यज्ञानां जपयज्ञोऽरमीत्यादिकं यथा कयाचिद्विधया प्रकृताप्रदर्शनार्थं प्रवृत्तम्, न तु वस्तुतोऽपि तत्र तादृशी विधाऽपेक्ष्यते । यदि वस्तुतोऽपि जपयज्ञरथेतरयज्ञापेक्षया हिंसामयुक्तदोषाभाववच्चेनोत्कर्षो विवक्ष्येत तर्हि भगवतेदमेव कर्तव्यमित्युपदिश्येत न तु प्रत्यवायजनकीभूताहिंसाबहुलः सहस्रात्मः । उपदिश्यते चात्र—

‘ अथ चेत्त्वमिह धर्म्यं सहस्रात्म न करिष्यसि ’ ।

इत्यादिना । एव नैव पापमवाप्स्यसीत्यत्र फलकामना त्यक्त्वा युष्मानो गुरब्राह्मणवनिमित्तं पापं न प्राप्स्यसीति व्याख्यानं हतो

वा प्राक्त्यासी र्वर्गमिति पूर्वश्लोके फलकामनाप्रयुक्तयुद्धकर्तव्यतापञ्च
 शुर्वादिबचप्रयुक्तपापमतीत्युद्भावित स्यात् । न च वाच्य पूर्वस्मिन्पत्रे
 स्वर्गादिफलकीर्तनमातुषङ्गिकफलोक्तिमात्रम् । न तु फलकामनाप्रयुक्त-
 युद्धोपदेश इति । सर्वेभ्य कामेभ्यो दर्शपूर्णमासरे, इति श्रवणेऽपि यत्फ-
 लकामनया कर्मानुष्ठान तदेव फल तस्मिन्प्रयोग इति योगसिद्धयधिक-
 रणे व्यवस्थापिततया कामना विना स्वर्गरथाऽऽनुषङ्गिकत्वायोगात् ।
 न च तथाऽपि इतो वा जित्वा वेति नार्जुनोद्देशेनोक्त तस्य जयापजया-
 भिसम्पन्न्यत्प्राप्तिति वाच्यम् । यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जु-
 नोक्त्या मया त्वास्व जित्वा वदथिष्ठा । यु यन्व जेतासि रणे
 सपत्नानिति भगवदुक्त्या च तस्य जयाभिसम्पन्नदर्शनात् । तस्मात्सका-
 मत्वपत्रे युद्धानुष्ठानप्रकार पूर्वश्लोके उच्यते । एतदुत्पत्ते तदनुष्ठान-
 प्रकारोऽस्मिन्श्लोके उच्यते । भुङ्क्त्वपक्षे तदनुष्ठानप्रकारोऽस्मिन्श्लोक
 इत्येव व्याख्येयम् । यत्तु न चापशब्दज्ञानजार्थस्य रूपस्वानकन्यायेन
 मुशब्दज्ञानजार्थेण नात्र फलान्तर चेति भाष्ये परपशायामुक्तम् ।
 रूपस्वानकस्तत्स्वननत्वात्प्रा मृदा ल्भि ततो जल ल० वा त लेष दरी
 करोति फलान्तर च लभते तेन न्यायेन यत्र जग्मथ तत्पापनाश.
 फलान्तरलाभश्चेति न दोष इति वाच्यम् । अपशब्दज्ञानादर्थरथावा-
 चनिकत्वेन फल वेपरीत्यमात्रेण कल्पयानिरवल्पत्वात् । उक्तृष्टेन
 साधुशब्दज्ञानजार्थेण नाशऽपि न हिरयादिनिवचनसोपितपापस्य तेन
 धर्मेण वचन विना नाशायोगात्कृतावाक्याच्चेति तन्मन्त्रम् । अनुक्तो-
 चरत्वात् । अस्माभिरनुक्त खलु भवानुक्तवदापायात्तरयितु प्रयत्ने ।
 नन्वस्माभिरपशब्दज्ञानादर्थरथावाचन्यायार्थसात इदाऽयमर्थोत्पत्ति-
 रिष्यते किंतु तस्य कदाऽयनिषिद्धत्वाऽऽशोतिष्ठाभादिषु नेत्रलधर्मार्थ-
 त्वमेवाभ्युपगम्यते । अस्य निषेधप्रतियोगिता र्वनेऽपि यथा नास्ति
 तथाऽस्माभि सविरतः पूर्वमुपपान्तिम् । एव च रूपस्वानकन्यायेनाभ्यु-
 पगत मुशब्दज्ञानजार्थप्रयुक्तमपशब्दानजन्यामर्मानात्र दृष्टान्तीकृत्य
 साहित ज्यातिष्ठाभादिषु अर्थप्रयुक्तं क्रत्वधारेणाजन्यामनाश सिद्धान्त्य-
 भिमन्तवनाऽऽपान्य, अनन्तर दृष्टान्तदोषान्तिरूपेण प्रदर्शनपूर्वकं तत्स्व-
 णनमस्थाने कलकलप्राथ त्वयेवानुमोत्नीयम् । उक्तगीतावाक्याच्चेति
 यदवादि स च त्वेवाभास एव । यत्तुक्तगीतावाक्य भयः भिमन्तमर्थम-
 बोधयिष्यत तन्ने मर्मान्तिनेतुभायमगमिष्यत । तस्य वाक्यार्थ-

तिरिति, इति तत्तु असबद्धप्रत्यापित्वमात्मनः प्रख्यापयति । तथाहि—
 इदं वाक्यं भवतः कथं यागीयहिंसादुष्टत्वे साधकं भवति । नत्वत्र
 यागीयहिंसादुष्टत्वप्रतीतिगन्धोऽप्यरितः । अत्र तु स्वर्गलोके वसतोऽपि
 स्वर्गस्य कर्मजन्यफलत्वात्कर्मणश्च कालपरिच्छिन्नफलजनकत्वरवाभा-
 व्यात्किञ्चित्कालं फलभोगानन्तरं मर्त्यलोके पतनावश्यभावात्तरयाप्या-
 त्यन्तिकसुखप्राप्तिर्नारतीति खलु रफुटं प्रतीयते । निर्द्वैतिशब्दरयाऽऽत्य-
 न्तिकतुल्ये प्रसिद्धत्वात् । नखेतावता यागीयहिंसादुष्टता प्रतीयते ।
 अदुष्टत्ववादिभिररयाभिरपि हिंसायुक्तयज्ञस्य निर्द्वैतिजनकत्वं नाभ्युप-
 गम्यते । किंतु नश्वरफलजनकत्वमेवाभ्युपगम्यते । न च यागीयहिंसाया
 दुष्टत्वादेव तत्फलस्य क्षयिष्णुता । अन्यथाऽऽत्यन्तिकत्वं सभवेदिति
 वाच्यम् । तथा सति अदुष्टत्वेनोभयवाप्तिप्रतिपन्नानां जपयज्ञप्राप्तय
 ज्ञार्दीनां नित्यमोक्षफलजनकत्वापातेन ज्ञानवेद्यर्थप्रसङ्गात् । नहि
 प्रामाणिका सत्पुरुषा ज्ञानमन्तरां पूर्वोक्तकर्मभिर्मोक्षालयं फलं सभ-
 वतीत्यभ्युपगच्छन्ति । अतो ज्ञानादेव केवलादात्यन्तिकं निर्द्वैत्यपर-
 र्यायं सुखं न तु कर्मण इति ज्ञानप्रशंसार्थमिदं वाक्यं प्रवर्तत न
 तु भवदभिमतयागीयहिंसादुष्टताबोधनार्थमित्यलम् । यत्तु अहिं-
 सन्सर्वेति श्रुतिस्त्वैवैधिसात्यागरयेष्टसाधनत्वं वै याश्च न तत्त्वमाह
 न तु वेद्या अनिष्टसाधनत्वाभावम् । हिंसाविधयोऽपि हिंसाया-
 र्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्न त्वनर्थहेतुताप्रतिक्षेपमपि । अल्पायुद्वाद्य-
 निष्टबोधकस्मृतिविराधात् । तदुक्तं योगसूत्रभाष्ये यदि कथञ्चित्पु-
 ष्यावापगता हिंसा भवेत्तदा तत्र सुखप्राप्तावपि अल्पायुर्भवेदिति । तत्र
 श्रुतिरस्त्वोर्वलावलानभिज्ञत्वेनाऽऽत्मनो मूर्खतामावेदयति । हिंसावि-
 धीनां स्वविधये प्रवृत्तिमिद्व्यर्थमनिष्टसाधनत्वात्समानाधिकरणेष्टसाध-
 नत्वपर्यवसायिवलवदिष्टसाधनत्वबोधनमावश्यकमिति पूर्वमुक्तं न विस्म-
 र्त्तव्यम् । पातञ्जलरस्मृत्यनुसारेण यदि श्रुतिवाक्यं नीयते तर्हि श्रुतिरस्-
 तिविराधे श्रुतिरेव प्रबला, इत्येतादृशार्थव्यवस्थापकविरोधाधिकरण
 टत्ताञ्जलितामियात् । यदि पातञ्जलरस्मृत्यनवकाशटोपप्रसङ्गभिः श्रुते-
 रेतादृशार्थपरत्वं कल्पयते तर्हि यागीयहिंसादुष्टत्वाभावबोधकस्मृत्यनव-
 काशटोपप्रसङ्गभिः तादृशार्थपरत्वमपि कल्पनीयमापतेत् । नहि पत-
 ञ्जलेरेव सर्वज्ञत्वात्तदीयस्मृतेरेव प्रामाण्यात्तदनुसारेणैव वेदवाक्यं नेयं
 न तु इतरेषामसर्वज्ञत्वात्तदीयस्मृतीनामप्रामाण्यात्तदनुसारेण वेदवाक्यं

नेतु शक्यत इति कश्चित्प्रमाणिकोऽभ्युपगच्छति । एतादृशविषयचर्चा
 ' रमृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यारमृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् '
 इत्यास्मिन्नधिकरणे नितरामकारि भगवत्यादे । किञ्च पातञ्जलमतस्यैव
 वेदवाङ्मन्त्र भगवता वादरायणेन ' एतेन योग प्रत्युक्त ' इत्यनेन
 व्यक्ततममुदघाटीत्यलम् । यत्तु अत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीना
 स्वधर्मयुद्धेन जानन्नातिरिक्त्या प्रायश्चित्तस्मरणमिति, इति । तथा च
 भागवते मुचुकुन्द मति कृष्णवाक्यम्—

क्षत्रधर्मे स्थितो जन्तुनवधीर्भृगयादिभि ।

समाहिततत्तपसा जलध मदुपाश्रित ॥ इति ।

आदिना युद्धम् । मार्कण्डेयेऽपि—

' तस्माद्यात्याम्यत् तात दृष्टम दृ स्वसनिधिम् ।

त्रयीधर्ममधर्मादथ किपाकफलसनिधिम् ' ॥ इति ।

किपाको निम्ब, इन्द्रवारुणीत्यपरे, इति तज्जुद्धम् । न हि युधि-
 ष्ठिरादीना युद्धप्रयुक्तपापनिवारणार्थं विशिष्य प्रायश्चित्तानुष्ठानं कुत्रापि
 स्मृतम् । राजसयानुष्ठानं तु प्रायश्चित्तानुष्ठानरूपं भवितुं नार्हति राजा
 राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति श्रुत्या राजसूयस्य स्वाराज्यफलक-
 त्वबोधनात् । तस्य युद्धार्थं कृतत्वाच्च । भागवतमार्कण्डेयपराणयो
 कर्मनिन्दा च नहि निन्दा निन्द्य निन्दितु प्रवर्ततेऽपि तु विधेय रतोतु-
 मिति न्यायेन विधेयप्रशसार्थं प्रवृत्ता न तु वर्तुत कर्मणा निन्द्यत्व-
 बुद्ध्या । प्रकृते भागवते कर्मनिन्दया भक्तिप्रशसैव विवक्षिता न तु
 कर्मनिन्दायामपि तात्पर्यम् । श्रुतावपि एव बहुषु स्थलेषु दृश्यते ।
 तथाहि ' यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात्तदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् ' इत्या-
 दिनोदितानुदितहोमयोर्हयोरपि निन्दा प्रतीयते, तावतोभयमपि निन्द्य-
 मिति नाभ्युपगम्यते किन्तुदितनिन्दयाऽनुदितहोमं प्रशरतोऽनुदितनि-
 न्दयोदितहोमं प्रशरत इत्येवाभ्युपगम्यते । मार्कण्डेयपराणस्थवाक्य-
 रयापि एवमेवाभिप्रायो द्रष्टव्य इति । यदपि मोक्षधर्मे भारतेऽपि पिता-
 पुत्रसवादे—

तातैतद्बहुशोऽभ्यर्तजन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

त्रयीधर्ममधर्मादथ न सम्यक्प्रतिभाति मे ॥

तथा केनचिदुच्छृत्स्विना मृगरूपिणो धर्मस्य प्रलोभनावाक्येर्वधे
कृत उक्तम्—

‘तस्य तेनानुभावेन भृगुत्सिात्मनानता ।
तपो महत्समुत्सन्न तरमाद्धिरा न यज्ञिया ॥

इति । यज्ञियाऽपि हि सा न केवल धर्मायेत्यर्थ । एव चोपधे यज्ञ
एव सात्त्विकब्राह्मणायामिदम् ।

‘ नमो ब्राह्मण यज्ञाय ये च यज्ञविदो जना ।
‘वयस्य ब्राह्मणा हिवा ऋचयवमिहाऽऽथिता ॥
यदेव मुकृत हव्य तेन तुयन्ति देवता ।
नमकारेण हविषा त्वा यायरोपश्रतया ’ ॥

इति धनपर्वणि जाजलिसवात् उक्ते ।

‘ अत्यवथितमया विरुद्धनातिरु परे ।
सशयान्मभिरव्यक्तत्सिा ममनुवणिता ॥
सर्वकर्मयान्सा हि यदा वा मनुरब्रवीत् ।
कामकाराद्द्विष्टिन्मि सतिवदा पश्यन्थथा ’ ॥

इति हि सायुक्तयज्ञनिन्दापृथक्

‘ विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मण ।
पायस सुमनोभिश्च तरयापि यजन स्मृतम् ’ ॥

इति मातृधर्मेषु विचित्रवाक्यान्च । सा यथा पापाय तथा वेद्यन्त-
मेनाऽपीति तदथ । नातिरुक्ति कर्मणे तृतीया । त करणभूतेस्तानु-
द्विश्येति यावत् । विष्णुमेवेति विष्णुत्वमव सर्वत्रेयता जानन्तीत्यर्थ ।
अत एव सर्वयागेषु ब्राह्मणाना पायसपरव तत्तद्भाग्यल्पनत्यर्थ
इति, तत्तु भारतवाक्यतात्पर्यानिभिन्नतामूलकम् । यतो यथा मुग्धकाण्ड-
निषत्सु श्वा श्वेते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवर येषु कर्मत्यादिना
यज्ञनिन्दा वस्तुतो यज्ञस्य निन्द्यत्वबुद्ध्या न क्रियते किंतु कममार्ग
निर्वन्तसपादनद्वारा ज्ञानमार्गे प्रवतनार्थमित्युच्यते तथैव शान्तिपर्वणि मोक्ष-
धर्मे विद्यमानवाक्ये क्रियमाणा यवनिन्दा वस्तुतो न यज्ञानि निन्द्यत्ववो-
धनार्थं किंतु तत्र वराग्यसपादनद्वारा शान्तिप्रसाधनार्थम् । अत एव शान्ति-
पर्वणि मोक्ष र्म एतेषा वाक्याना पठनम् । अत एव नीलकण्ठमुनि्या भारत-

भावदीपे नारितकैरिति सशयात्मभिरिति च पत्न्योर्नारित ब्रह्मेति रद्
 द्वि, आत्मा देहोऽन्यो वाऽन्योऽपि कर्ता, अकर्ता वा, अकर्ताऽपि
 एकोऽनेको वा, एकोऽपि सङ्ख्यानसङ्को वा, इत्यादिरूप सशयस्त-
 द्धानात्मा चित्त येषां तेरिति यथाक्रम विवरणं कृतम् । एव चाज्ञानिनां
 कर्म विहितमिति सिद्धं भवतीति नारितकैरिति पदं नातिरुतानुद्दिश्येति
 स्वयेव व्याख्यातत्वाद्ब्रह्मरितत्वाद्यज्ञानवन्त एव कर्मसु अधिकृता
 इत्येवमारम्भमपि सिद्धात् । किं च कामकाराद्विहितसन्ति, इत्यत्र
 कामकारपदं नीलरूपेण मत्प्रण्डितेनेत्यमाक्षेपसमाधानपूर्वकं व्याख्या-
 तम् । तथा च ननु वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, प्रतिसवत्सर सोम,
 इति श्रुतिरमृतिभ्यां नित्यन्वेन विहितेषु ज्योतिष्टोमानीषु विहितं पञ्चा-
 लम्भं कथं कामकारान्त्यात्, जायमानो ब्रह्मणस्त्रिभिरुणवा जायते
 ब्रह्मचर्येणापिभ्यो यज्ञेन देवभ्यः प्रजया पितृभ्यः इत्युणश्चुनेश्च, अन-
 धीत्यानिष्ठा प्रजामनुत्पाद्य च कथमनुष्णो वा स्यात्, अनारिताश्रिताया-
 श्चोपपातकेषु स्मरणान्, कृताधानस्य समर्थं यं कृत्वन्नारम्भो वा कथं स्यात्,
 इति चेन्न । गार्हपत्येव कामकारान्ते तन्मूलकानामाशानादिनामपि
 तथात्वात् । जायमानो वा इत्यत्रापि नोत्पद्यमान इत्यर्थं किंतु छुत्स्याऽ-
 धिहारी वा सपद्यमान इति व्याख्येयम्, इत्यनेन समाधानवाक्येन
 श्रुत्याश्रमस्य रागप्रयुक्तत्वात्तन्मूलककार्षणांमपि रागप्रयुक्तत्वं कथितं न
 तु बलज्जम्भेष्वादि विहितत्वाभावेन केवलरागाग्निन्त्वेन रागप्रयुक्त-
 त्वमभ्यवायि । तस्मात्तद्विहितव्यवहारितया गुरुबुद्धे वास आहोतिव
 ब्रह्मचर्यान्तस्मैव मोक्षाश्रमसर्वकार उक्तुष्ट इति नीलरूपेणाभिप्रायः
 प्रतीयते । अयं सद्गुरोरायवसाय । न चेतावता हिंसायुक्तकर्मणो
 दुष्टत्वं सिद्धं भवति । किं चात्सर्वं धर्मार्थैर्विमर्हेर्नारितके परे,
 इत्यादिश्लोकेषुदितोऽयस्यो नीलरूपेणाऽऽवेवेन्धमवतारितः । एव
 तुलाधारवाक्यरहितात्मकस्य धर्मस्य श्रुत्यमुपपाद्य तस्यैव रतुतये
 हिंसात्मकं धर्मं निन्दत्यारं वायिनाश्रुत्वेनापीत्यादिना । अनेन पात-
 निकत्वाक्येन नहि निन्दान्यायेनत्र क्रियमाणा हिंसायुक्तयज्ञनिन्दाऽ-
 हिंसात्मकधर्मस्य रतुत्यर्थं प्रवृत्ता न तु वस्तुतो हिंसायुक्तकर्मणो निन्द्य-
 त्वमुद्बुद्ध्या, इत्यर्थं स्पष्टं प्रतीयते । एव चेमानि भारतवर्षान्यानि हिंसा-
 युक्तयज्ञस्य दुष्टत्वे न प्रमाणानीत्यलम् । यत्तु तेत्तिरीयश्रुतावपि परा-
 ऽवर्ततेऽवर्धु पशोः सज्जयमानान्तिर्युक्तं तत्र पापसत्त्वं एव हि तत्.

परागावर्तन युक्त नान्यथा । गिन्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो
याजयति प्रति वा वृद्धाति याजयिषा प्रतिशृणु वाऽनश्नन् वा या-
यम शीयीतेति कृत्विजा प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । साऽपि पापसत्त्व एव युक्त
इति । तत्तु श्रुतिना पर्यापोरनिश्चयमेव । यतो यदि अ वर्यो पाप-
सभयभियः परागावर्तन तदि प्रतिप्रथातुरपि पापभीस्तासभवात्परागा
वर्तन युक्तम् । किं चाङ्गभद्रसूत्रेण यत्तुर्वेदिशृणुत्येत्वादा वर्यव-
यिति समारथया निदमेना वृषुणा इत्येवत्वात्पापभीस्तथा तत् परा-
वर्तने तस्य लोपेन वत्तुगुप्यापत्ति । अपिचैवमेवात्वायामसा यानाम-
वर्युर्गृह्णाणा उ ना पत्वाना सत्त्वात्पासाभीरतया नेभ्योऽपि परा-
वर्तन कुतो नोच्यते । किं चाऽऽतिरिच्यप्रयुक्तपापशरीरायासात्प्रिमविग-
णस्य द्रव्यलोभेनाऽऽतिरिच्ये प्रवतमान इत्येवत्वात्तथा न्वावश्यकर्तव्या
त्पत्तार्थात्पापभीस्तथा निवर्तते । युतिश्च स्व निवर्तनस्य पापमूलकत्व
वदेत । उदन्ती इव ग्माण मनेत् । तस्मात्प्रेन तत्तानीम वर्युणा सङ्ग-
पन सर्वाथा कर्तुमशक्य तादृश किंचिदुक्तमथम् । स च सङ्गहितोभो
भवितुमर्हति । तस्य विशिष्य तत्तानीम वर्युर्कर्तव्यत्वेन विहितत्वात्त-
दानीं तस्य करण रङ्गपन च कर्तुमशक्यत्वेत्सङ्गपनस्यातिवर्तन
युक्तमेव । सङ्गपरस्याप्यङ्गत्वात्, तस्य धिना कारण परिच्युक्तमशक्य-
त्वात्, ततोपेन प्रतिन शत्रा नत्त्रियत तमान्परावर्तनस्य पापप्रयो
ज्यत्व न नि चेति गिन्यत इव वा एष प्रेव रिच्यत इत्यनुवाक्येन
चप्रायश्चित्तमुपदेशिते तत्र याजनसायान्यप्रतिश्रुतसामान्ययोर्न भवति ।
इति अथाप्याग्ननिषिद्धन्यप्रतिश्रुतं वा । तत्तु अस्मत्सप्रतिश्रुतमेव ।
सायणाचार्येण तत्रैव दास्यते । तस्मात्तथा यमन्वदमापद
हितोऽपि द्रव्यगोभद्रत्वात्तथा याजयति निषिद्ध इव वा परिहृणाति स
पुमानिह लोके गिन्यत इव कीर्तितस्य एव भवति । अतो ग्मासाऽय
मेव धनिकोऽपि इन्द्रव्यग्राभ्यान्थान करानि, इति एते वनात्त नि-
न्दन्ति । तदि मिह लोके रिक्तत्वम् । तथा प्रेव गिन्यत परगोके प्रक-
पेण रिक्त इव भवति पुन्यलाकाभाव एव रिक्तत्व याजनप्रतिश्रुतयो
जीविकारूपेण शालेऽभ्युपगतनाभिषिद्धयाजनप्रतिश्रुतद्विषयमिदं द्रष्ट-
व्यम् । अतो द्रव्यलोभात्प्रायश्चित्तस्य प्रतिश्रुतं वा भोजनरहितस्त्रिवा-
रशाम्बारूप वेद जपेदिति । इति प्रायश्चित्तोपदेशमात्रेण पापमरतीत्ये-
व नायते न तु साप्रयुक्तपापमतीति । तथा सति प्रतिश्रुतकर्मणि

हिसामन्वाभावात्तत्र प्रायश्चित्तोपदेशाऽनुपपन्न इत्यात् । तस्मादयं प्रायश्चित्तोपदेशो यागीयहिसाया पापजनस्त्वे साजसो भवितुं नार्हतीत्यलम् । एतेन—एतेनाक्तपराणाऽप्यनुचानुर्गास्यस्ताऽरुन्त्येवेत्यपारतम् । सप्तमं प्रतिशामिति विधिं युवायै अत्रणाश्चेत्यपारतम् । अपशुचानुर्गायं च स्वर्गाधिपाणापमानं वात् उन्मत्तेनापि तथा प्रल्पितत्वे नानुक्तापालम्भत्वात्सर्वकर्मवत्यादिवाक्यं यान्यपरत्वेन न्याययात्प्राणाय प्रकृते हेतु वासनवाच्चेति । यस्तु हिसामयाना नित्यशोक्तिरपि मासभ्रष्टाण्डिरागान् चत्वार्यं प्रवर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या । अत एव भागवते—

‘ मुन्यन्न तु पग प्रीति तथा न पशुहिसया ’ ।

इत्युपक्रम्य—

‘ इत्ययत्र र्यस्यमाणान्दृष्ट्वा भूतानि विभ्यति ।

एष माऽकृत्स्नो हन्यात्तज्जाऽनुतुषो भृशम् ॥

न माय शेषपक्षेन मुन्यन्नेन च धमवित् ।

सतुष्टाऽहरं कुर्यान्नित्यनेमिचिरी क्रिया ’ ॥

इति । इत्ययत्र पशु । पशुयज्ञगति पाठान्तरं तेन मुन्यन्नेन तुष्टय तेना यज्ञाऽर्थाच्चेत्सतुष्टयं मासाऽर्थात्सस्य तेनति सूचितम् । तेषां तामसाऽकारिण्यं च कृपितं सुमरतिरुसादे मोक्षार्थं तदष्टमेव तत्तु शालमलापसमम् । वेत्त्याग प्रवतयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या वाक्यस्य वस्तुतो निश्चयाभावात् नित्यत्वेन शोचन मासभ्रष्टाणाशाश्रयस्तरय वेदशोधितोपायेषु प्रवतनेऽप्रयोजनं न तु त्वेषामवश्यानुष्ठेयत्वसिद्धि प्रयोजनकरं, इत्याशय उच्यते । नाथ सा गराशया भवितुमर्हति । तथाहि वेदशोधितोपायेषु इति पत्स्यात्तरय वत्शोक्तहिसासहितज्योतिष्टोमादि कर्ममात्रपरन्तमेवाभ्युपगन्तव्यं न त्वितगोपायपरता । तत्र प्रवतनार्थं हिसायुक्तानां नित्यत्वं शोचनस्य भेदहीत्येतरान्वाति एतेषां नित्यत्वेन शोचनार्थेऽपि तेषु हिसारी तोपायेषु तेषां प्रवृत्तेर्भवताऽप्यभ्युपगम्यमानत्वेनानुपयुक्तत्वात् । एव च मासभ्रष्टाणाश्रयस्य नित्यमेनेतेषामनुष्ठानार्थं वस्तुता नित्यत्वेन कथनं न तु सवान्प्रति नित्यत्वेन कथनमित्येव भवता वक्तव्यं न तु वस्तुतो नित्यत्वाभाववतो

नित्यत्वेन कथन मासभक्षणरागान्धप्रवर्तनाधमित्येतादृशार्थं स्वरसर्ता बोधयन्मासभक्षणादिगगान्ध वेदमार्गे प्रवर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या, इति वाक्य प्रयोक्तव्यम् । अरय वाक्यस्यापि स एवार्थोऽभिप्रेत इति चेद्भवतु यथाकथञ्चित् । तथाऽप्यसामञ्जरय न गच्छति । यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति यावज्जीव दर्शपूणमासाभ्या यजेत, इत्यत्र यथा सर्वान्कर्माधिकारयोग्यान्प्रति अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामवश्यानुष्ठेयत्व प्रतीयते तथैव वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वाक्येनाप्यविशेषप्रवृत्तेन सर्वान्प्रत्येव हिंसायुक्तज्योतिष्टोमादिकर्मणोऽवश्यानुष्ठेयता ज्ञायते । अत्र पर मासभक्षणकामो वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजतेत्यादिरीत्याऽधिकारिसंकोचे प्रमाणं नोपलभामहे । किं च यत्थैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा इत्यनेन पुरुषमात्रस्य त्रवणिकन्याष्टचत्वारिंशत्संस्कारा कथितारतत्र हिंसायुक्तज्योतिष्टोमादिकर्माण्यप्यन्तगतान्येवेति तेषामपि सर्वान्प्रति नित्यत्वमकामेनाप्यभ्युपगन्तव्यम् । भागवतपाक्यानि नहि निन्दान्यायेन प्रवृत्तानि न स्वार्थे प्रमाणातीत्यवगन्तव्यम् । यत्तु लोके व्यव्यामिषमद्यसेवेति श्लोके भागवतेऽपि रपष्टमेतत्, तच्चेवकारवादे निरूपितम् । तत्रैव स्थलान्तरे भगवद्वाक्यम्—

“ हिंसाया यदि राग स्याद्यज्ञ एव न चोदना ।

हिंसा विगाराण्यल्ब्यै पशुभि र्वसुस्वेच्छया ” ॥

यजन्ते देवता यज्ञैरिति । हिंसाया तत्फलमासभक्षणे यदि रागरतति यज्ञ एवेत्यभ्यनुज्ञाद्वारा तादृशरागवत् प्रति परिसरयेय न तु सर्वान्प्रत्यावश्यकत्वेनेव चोदनेत्यर्थं, नित्यत्वान्कमपि तान्प्रत्येवेत्यर्थकमुक्त्वा ‘वेदस्य हृदय लोके नान्यो मद्देव रश्चन’ मन्मत्तोऽन्यो न वेदेत्यर्थ इति तदपेक्षत्रम्, एतेषा पत्राना ज्ञानप्रकरणे विद्यमानत्वाद् वैराग्यादिप्रशंसार्थं प्रवृत्तत्वात्प्राश्रुतायो न विवक्षित । अपि च रागिण प्रति व्यव्यामिषमद्यसेवाना परिसरयेत्युक्तं तत्तु अस्माकं समतमेव । अर्था विद्वान्समर्थो यजेतेति न्यायेनाधिकारविशेषणत्वात् । ये तु चित्तशुद्ध्या वैराग्यमापन्नारतेषा कर्मसन्वास एवाधिकारो न तु कर्मसु इत्येवात्माभिर्भ्युपगम्यते । तस्मादेभिः पथै रागिण इति परिग्रहयायात्रे यामीदृशिसा दुष्टेति वक्तुं न शक्यते । यज्ञेऽभ्यनुज्ञाऽर्तीनि वृत्ता भवताऽपि यने पशुहिंसा न दुष्टेत्यवश्यमभ्यु-

पगन्तव्यम् । न च रागिण एवाभ्यनुज्ञा न त्रितरेषामिति वाच्यम् ।
रागिव्यतिरिक्तजनस्य कर्माधिकारस्यैवाभावादित्यलम् ।

अथ सारथ योग पाञ्चरात्र च विचायते ।

यत्तु अत एव पतञ्जलिन् योगसूत्रे-पथा शुद्धकृष्णचेन व्यवहार
कृत इति तत्तुच्छम् । पूरमेव पातञ्जल मन वेत्वाविति वदुषः।ऽऽवदि-
तत्वात् । यदपि गीतायामपि—

‘अनिष्टमिष्ट मिश्र च त्रिविध कर्मण फलम् ।

भवन्त्यन्याग्निना प्रेत्य न तु सन्यासिना क्वचित् ॥’

इत्युक्तम् । कर्मण इति ज्ञानावेकमचनम् । कस्यचिन्कर्मण इष्ट सुखमेव
फल करयचिदनिष्ट दुःखमेव कस्यचिन्मिश्रमेतत्सर्वमन्याग्निना कर्मफला-
त्याग्निना प्रेत्य त्रेहान्तरसन्धे भवति । न तु सन्यासिना तत्फलत्याग्नि-
नाम् । न चान्याग्निना कर्मफलत्यागेऽपि कर्मानुष्ठायिना सत्त्वशुद्धे प्रागेव
मृताना तत्तत्कर्मफल कर्मत्रयि यात्रिविधशरीरग्रहणरूप भवति । पापरया-
निष्ट तिर्यगान्तिहेरूप एष्यत्येष्ट देवान्तिहेलक्षण मिश्रय पापपुण्यसु-
गलस्येष्टानिष्टयुक्त मनुष्येहेलक्षण सन्यासिना मुर यसन्यासिना तेषा
ज्ञानतोऽज्ञाननिष्टस्या देहसन्धाभावादिति वाच्यम् । तिर्यगान्तिदहरयाप्यु-
भयारब्धत्वात् । तथापि सुखदुःखोभयानुभवान् ।

‘नहि देष्टभृता शक्य त्यक्त कर्माप्यशेषत ।

यस्तु कर्मफलन्यामी स न्यानीत्यभिधीयते’ ॥

इत्युक्तश्लोकरथयागरथेवात्र न्यागपत्नेन गृहीतुमोचित्याच्च । उक्त-
त्यागफलकथनपरत्वा पतञ्जल्येन साक्यतया मदुक्ताथैर्यवौचित्याच्च ।
सन्यासिपत्नेनापि उक्तश्लोकरथत्यागिन एव ग्रहणमुचित तस्य गृहीतदेह-
रयापि जीवन्मुक्तदशयाऽवरथानात्कर्मफलप्राप्तिजन्यः श्रविपादाभाव इति
तात्पर्यादिति । तत्रकृतानुपयुक्तप्रहृमलापिनोऽन्याने दृया कलकल
कलयतो भ्रातृभाव भवतो व्यक्तमावेदयति । नश्च कर्मण इष्टा-
निष्टफलकत्वकथनमात्रेण यागीयहिसाया दृष्टत्वं वक्तुं सुशकम् ।
नणस्मिदश्लोक एकस्मिन्नेव कर्मणि सुखदुःखोभयफलजनकत्व प्रतीयते
येन यागीयहिसाया एव विदितत्वेन निषिद्धत्वेन चोभयफल-
कत्वमभ्युपगन्तव्यमित्युच्यते किंतु केवलपुण्यमात्र कदाचित्फलदा-

नाधोन्मुखं भवति । एकदा तु देवलपापमात्रं जातुचित्पाप
 पुण्यं चेत्युभयमपि युगपत्फलदानव्यग्रं भवति, इत्यथ एव
 तत्पश्यत रत्नरसत प्रतीयते । किं चान्यागिनामिति पदं कर्मफ-
 लत्यागिपरमाणां च सन्यासिपरमित्यथ विचारोऽग्ने फलरत्न एव ।
 यद्यपि य एतावतादिर्मणा चन्द्रोक्तं गतात्तत्र शुक्तभोगा अनरवता-
 रसमये प्रत्यागमन्यासिष्ठितेऽस्तुथायिन ससम्भवा एव न तु तत्र
 भाग तेन तत्र भोगप्रापनं समाभारानिति सिद्धान्तिनोक्ते, पञ्चसिद्धा-
 यागादिष्ट्याद्युत्पाद्यतत्र भोगप्रापकत्वमस्तिवति पूरणे यस्यसिद्धान-
 त्तोऽयं व्यासकर्मदृष्टादिति चेन्न जन्तुदिति । तत्रायमर्थ —
 प्रशुद्ध एवति चन्द्र । शब्दान् । सम वा समत्वया शब्दः सम्यक्त्वात् ।
 वर्धासाया इत्येतेनोक्तेन साऽयम् एवेति अल्पपापत्वात् च वेदरिसा
 न पूणदोषायेत्येव मीसासकालव । अत एव तत्राल्पपापयाल्पायु-
 दादिकं फलमुक्तम् । शब्दभावो हि सर्वथाऽनुद्धृत्यैव कर्मण फल
 मिति व्यासाशयः । किं च तत्राल्प मुखमस्तिर दुःख समे वा ते
 तत्रापि मानान्तरात्तत्राय परकीऽस्तु गीममन इव तन्मुख उत्कटेन्द्रा-
 वशात्प्रवृत्तिरुपपन्नत तत्राल्पत्व तु सुतगामिति । तत्रपि भवान्सम-
 त्तान्तिरसासमतार्यं कल्पयत शब्दवक्तिवशावममानताऽपुण्यवश्य
 भ्रान्त्यात्पश्यति । यदि, अनुद्धृति चेति साऽयं भवद्वणित
 एवाया व्याससमतोऽभ्येप्यताह सवतमः ३९, १०५ चपतिमिश्रप्र-
 मुया माता व्यासतारत्तसूत्रं भवत्तरी ५३ शोपयिष्यत ।
 व्यासभिमतत स्यात्तं धनं नाता न तु तर्गितं श्रिता भवान्माजकी-
 यकायजिपेक्ता मत्तानिपुणा मती राऽयं तु श्रिति न जानाति
 देशान्तःप्राप्तिं सापत्त एव तं जानातीति वदितुमशक्यं । न च वाच्य
 पतञ्जलिना सर्वान् ज्योतिष्टोमान्दिग्मणो दृष्ट्वात्तदृष्ट्वाभयसवालितत्वे-
 नाभ्युपगतत्वात्तदनुसंभेण सप्रभित्यमम व्यासयेयमिति । न हि पतञ्ज-
 ल्यभ्युपगत एवावा व्यासेनाभ्युपगन्तव्यं इति राजाज्ञाऽस्त नापि
 पतञ्जलिनेव सर्वतो न तु व्यासे उत्पलुन्मत्तं इति अभ्युपति । किं च
 वेदवाक्यादीनि शरीरकर्मण जयिनिशालगायथाथ व कुण्डलावतस्तदभ्युपग-
 ताथ एव अदत्तकालभ्युपगन्तव्यो न विद्वत्ताभिमतार्थ इत्येव शिष्टाना
 महात्मना प्रवाद श्रयत । पतञ्जलिस्तं शब्दसाधुत्वासाधुत्वव्यवस्था-
 पन एव तत्र इत्येव सर्वत्राभ्युपगम्यते । अतः पतञ्जल्यभिमतो

वस्तुतो वेत्तिरिद्धा । श्रेयसाभिरना रणीय । न च व्यासेनैव योग
सत्रभाष्ये रक्षणात्पुनोपवन्देन शणित शाम्पभिरत एवेतस्त्राद्यो
व्याससमाप्ति शान्दस्य । शान्दस्य शान्दस्य मन्त्रानुसारणव व्यासया
कर्मणीत्येव नियमात्तान्त्रिकेभ्युदयत्त । अतो व्यासोऽपि पतञ्ज-
लिसत्राशयोत्प्राट्तीय तथा भाष्य ऊतथा । न च तावता स एवाथा
व्याससमाप्त एव नियन्तु शक्यत । न यानिणाद्यत्तने श्यासत्राण्य
रचयत् । एत चाहुमिति शत्रय श्रमसा शान्दोऽव प्रतीयते स
एत एवाव इत्येव व्यासोऽभिनेती तेषाम्युगत्तव्य तुभीभि । नहि
न यद्यन सत्रशान्दय अतस्त्रा अस्मत् प्रतीयताऽवो न समत
रित् अय श्रमत्रानुसारण उक्ततां भाष्यात्तस्मत् प्रतीयमाताव एव
समत् एत नूनन विवर्ति प्रतितुत्तति । त एव अहुमिति शत्रय महुमिति
एवाथा व्यासाभिभव एति य, अत एतु न विधीयते । न च परकीय-
मुन्नीरामदत्तशान्दस्य एत न शान्द प्रदुत्तुपपादनपरततप । नहि शिष्ट
त्वनाभिगता जना उदातिष्टोषाति इमसु यथा र वजनसम्यक् प्रवर्तन्ते तथा
परकीयसु रीगमन कटाऽपि प्रवर्तन्ते । तत्र परकीयमुन्नीरामनकारो
यथाऽप्राञ्जे यत्वेन गण्यन्त नहि तद्यगे गण्यन्त । प्रत्युताऽऽन्तिक प्रथम
गण्यन्ते सहा श्रिष्टि रीगमणितया गण्यन्ते । एत एवानयाम् । एतय
मतीति प्राट्प्रापि तत्तु शक्यत इति शान्दमाभिरिष्ट उक्तव्यम् ।

यत्तु एत एव श्रमरूप शान्दस्य । शोऽपि तन्मदन्तर्णीप्रवेशनावात्म-
हन्त्यङ्गक मन्त्राभ्यन्तर्णा च प्रदुत्तुपपापि एतय यप्रत्यवायेऽपि याग
य भाट्ट न नताव । या एव तत्तु यत्तु शान्दस्य शान्दस्य भययेन
कतोऽत्र शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य
हम् । शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य
नामिष्टोऽपि शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य
णानन्तर जीवनेऽगतिताया पतिव्रताया मरणमेव श्रमयमानाया
मरणोपाय वेन सहगमनत्पद उपाय शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य शान्दस्य
वेणीप्रवेशनाऽप्यङ्गम् । तथा श्याचित्पि चिकित्सया निवर्तयितुमश-
क्येनातिदु सहेन महारोगेण पीडितरथ जीवने निराश्रय मरणमेवाऽऽ-
काङ्क्षमाणस्य पुरपथ मरणापायत्वेन सर्वरवाग मरु क्रतुवित्तितत्र

च सहगमनसर्वरवागदीना विहितत्वादेव दुष्टत्व नेत्यभ्युपगम्यतेऽस्माभि । ष्वधेवदादिरथलेऽपि केवलेष्टसाधनत्वेनेव प्रष्ट्युपपत्तिरिति प्रकारान्तरेण प्रष्ट्युपपादनमुभयवादिसमत नेत्यलम् । पञ्चशिक्षाचार्यस्योभयवाप्यसप्रतिपक्षत्वात्तत्समतिरकिञ्चित्करी । यत्तु जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावो मार्कण्डेयपुराणादवगम्यते सुतरा तदीयानाम् । तत्र हि व्यासशिष्यो जमिनिभारतविषयेषु केषुचित्पदार्थेषु सदित्तानो मार्कण्डेय पश्यन्, स च न मेऽवसरत्वात्सर्वज्ञान्विन् वाचलवासिनश्चतुरपक्षिण पृच्छेत्युक्तवान् । तन्वायमाश्रय — व्यासशिष्योऽप्ययमशुद्धचित्ततया व्यासोक्तं न साधु मन्यते । सवफलद परमेश्वर तत्त्वेन न मन्यते किंतु कर्मैव फलदमिति । तथा देवतियगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते, असभवादनधिकारं जमिनिरिति व्यासोक्ते । अतस्तिरश्चा शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारं ज्ञातेसवत्र व्यासोक्ते विश्वतो भवेत् । तेषामुरसङ्ग्रामादेरन्तन्मुखत श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानस्यक्षयतीति । तन्मात्पानञ्जलभाष्ये व्यासोक्तमेव श्रद्धेयमिति । तच्च महतामुपालम्भेन वन्योन्मत्तता सर्वता वा केवलभावेदयति । मार्कण्डेयपराशर्याया ज्ञान्या आन्यायिकाया एतादृशमाश्रय भवन्त विनाऽन्यकश्चन पामगोऽपि नाभ्युपगच्छति । हि च नहि व्यासेन तिरश्चामधिकारं कुत्रापि प्रत्यपात्ति “ तदुपयपि वात्परायणं सभवान् ” इत्यस्मिन्नाधिकारणे विद्याया देशना परमधिकारं सभयितत्तत्रापि तिरश्चामधिकारं परमपिणा नाभ्युपगम्यते । न च तथा सति पक्षिणा कथमुपदेष्टृत्वमिति वाच्यम् । येषां पक्षिशरीरावन्ति उक्तानां ज्ञानवत्त्व श्रूयते तेषामपि गभरथवामेवशुद्धमतविदुरादिद्विज्ञानजननयोग्यशरीरावच्छेदेनैव ज्ञानवत्त्वमुत्पन्नमिन्यभ्युपगम्यते । ते च महान्तो योगशरीरवशादनेकदेहात्पानन्यायेन नानाजातीयानि शरीराणि परिशृङ्खन्ति । तस्मान्मार्कण्डेयन रूपाचन पक्षिविशेषाणामुपदेष्टृत्वकथनमात्रेण सर्वेषां पक्षिणां ज्ञानवत्त्व वा ज्ञानाधिकारवत्त्व वाऽभ्युपगन्तुं न युज्यते । नहि अगन्त्येन समुद्रं पीत इति सर्वेषां समुद्रं पातुं शक्यत इत्युन्मत्तोऽप्यभ्युपगच्छति । अतो मार्कण्डेयवचनरथतादृशाशयवर्षेण त्वयेवानुमोदनीय नान्येन ज्ञेयचित् । किञ्च जमिने कर्मैव फलदमीश्वरो नारित

देवतानामपि विग्रहवच्च नारतीत्यादिषु विषयेषु नारत्वाग्रहः नितरा
कर्मविश्वासरहिताना नारतिकाना बोद्धादीना स्वण्डनार्थं तथा कथित
वान् । एतच्छकारविजये भगवद्विप्राण्यर्वाभिकृते नवमसर्गे रपट्टमि
त्यारता तावत् । यत्—

‘ यन्न दुःखेन सभिक्षं न च श्रतमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं च पदान्पदम् ’ ॥

इत्यनेनापि सूचितमेतत् । आप्यपादेन हि करत्यन्तरालं स्वसदृश
सुखसमानं तु खनिरास । न च श्रतमित्यनेन तत्पक्षिकृतं खनिरासम् ।
अनन्तरमित्यनेन निद्राकालेऽप्यधिकोभयोरहितनिस्वप्कालनिवासम् ।
अन्यथा सकलदुःखाभावस्याऽऽद्यपादेनैव प्रतिपादने सिद्धे न च श्रत
मित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अभिलाषोपनीतत्वेन विषयसंपादनकेशनि-
रासः । स्वर्गेऽपि वैषयिकमेव सुखापिति अप्सरस एव जाया भवो-
पशेरत इत्यादिष्टोमात्पि फलकथनेनैव पूर्वपग्योरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्
क्तम् । एव च विजातीयदुरुस्त्वमेव स्वर्गत्वम् । तस्मात्पिपासुगादि
जन्यदुःखमरत्येवेति सूचितम् । यद्वा रचना तरीयकावयभाषितं स्या
न्यदुःखजनकाधर्मानारब्धदोषभोन्दरुस्त्वव तत् । सहगमनादौ मरणा-

* भगवता जैमिनिना नवमे देवताचिह्नरूपे—“देवता वा प्रयोजयेत्” इति पञ्चमोप
द्विष्य “ अपि वा शब्दपूर्वनात् ” इत्यनेन सिद्धात्तित तदाशय एवम्—“ वज्रस्त
पुरंदर ” इत्यादिभूतार्थसादाना प्रमाणा तरा रोधे प्रतीयमानाऽपि प्रामाण्यं नियत
इति । विप्रयुक्ता धर्मा इत्येव तत्रोहलक्षणे विचार प्रस्तुतो न देवताविग्रहादिनिर्णयः ।
अत एवापूर्वरीकारसौत्रेण शब्दमात्रप्रमाणको भगवाज्जैमिनि परतुष्टो न भगवती देवता
इति । तावदेव स्वापक्षितोहाध्यायस्याऽऽरम्भासिद्धे । भगवतो जैमिनेश्च देवताविग्रहादिक
ममत्तमित्याधिकारलक्षणे तद्वक्तव्यान्मि प्रयोजितमिति तत् एवात्र तन्वम् । त्रिंशत्तमि
नेह लभते । प्राप्तं ज्ञेया केचन वशासजेनित्तन्मशा ये सदृशं ते तेऽधिकारभेदेनोक्ताः ।
आहुश्चात्र गृहपादा लोकावर्तिका—

“ इत्याह नास्तिक्यनिश्चकारिष्णुरामास्तिता भाष्यकृत्र युक्त्या ।
दृढत्वेनैतद्विषयश्च शोध प्रथाति वेदात्तनिश्चयनेन ॥ ” इति ।

न्तप्रायश्चित्तदो चोक्तरीत्याऽल्प पाप भूयान्धर्मो ज्योतिष्टोमन्यायेन
 वदन्तीति दिगिति । तत्तुच्छम् । यन्न तु खेन सभिन्नमित्यादिपद्येन
 रसत प्रतीयमानोऽर्थ इत्यम्—न तु खेन सभिन्न र्वावच्छेदकश-
 रीरावच्छेदकसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन तु खवद्विन्नम् । न च
 तत्रान्तरमित्यस्य शरीरप्राप्त्यनन्तर सुखाभावावच्छेदकशरीरावच्छि-
 त्तमित्यम् । अन्निपापोपनीतमित्यस्य सकल्पमात्रेणोत्पन्न न तु प्रया-
 नत । एतादृशविशेषणत्रयविशिष्टसुखमेव स्वपदबोधय भवितुमर्हति इति
 ननु, क्तरीत्या हि साजन्यदु खसंबन्ध उक्तविशेषणानुपपत्ते । भवदुक्त-
 र्गी विशेषणमात्रादन्तर्येऽपि तथा तद्वाक्यार्थवर्णन हि साजन्यदु ख-
 मन्त्रान्यथानुपपत्त्येव न तु रवरसत तद्वाक्यान्तःशाथ प्रतीयत इति
 वाक्यवाच्य भवेत् । चेचित्तु यन्न तु खेनन्यादि न स्वर्गलक्षणं
 विशेषणचतुष्टयव्यवर्थाभावात् । नितु स्वरूपकथनमात्रम् । विशेषण-
 चतुष्टयेनापि हि सासारिकसुखबलक्षयमस्य ब्रुवता सुखत्वावान्तरजाति
 चगन्धशुपलभ्यत । तद्धि ३ स्वमिश्रित्तु न तथा । एव सासारिक
 गत्यादिसुख वर्षाद्यधिप्रमाणाभावात् उत्रुकृतापहारदिशङ्काग्रस्तम् । इदं
 नु अथवादादिप्रमाणतो वर्षादियारत्कालभोग्यतया प्रमित न तन्माभ्येऽ-
 पारान्तिशङ्काग्रत तयेत्मन्तरमनवच्छिन्न सतत वर्षादिपर्यन्तमितरत्तु न
 तथा नितु सुखदु खोभयरहितावस्थयाऽवच्छिन्नमेवमित्दमभिलाषमात्रे-
 णोपनतमुपरिपत न सन्नचन्दनवनिताद्विपयापेक्षमितरत्तु विपयापेक्ष-
 मेवेत्येवरीत्याऽप्य पद्यस्यार्थ वर्णयन्ति । अस्मिन्पक्षेऽपि रवर्गसुखस्य
 दु खसंबन्धगन्नाऽपि नारतीत्येव प्रतीयत इत्यलम् ।

यदपि ज्येनवरप्रमुक्तमत्यल्प पाप भवत्येवेति तत्तु मीमांसेतिशब्द-
 या यश्चोतृत्वमात्मन प्रत्यापयति । यतस्तत्त्व्यपदेश चेत्येतस्मिन्नधि-
 क्त्रणे ज्येनेनाभिचग्न्यजेतेति वाक्यमुदाहृत्यात्रत्यज्येनपद ज्येनपक्ष्या-
 त्मङ्गुणाविधायकमाहोस्वित्कर्मनामधेय वेति सादिश तत्प्रकृत्याया
 ग्नात्मकप्राधकाभावात्, ज्येनपदस्य ज्येनपक्षिण्येव प्रसिद्धत्वात्, ' यथा
 व ज्येनो निपत्याऽऽदत्त एवमय द्विपन्त भ्रातृव्य निपत्याऽऽदत्ते ' इत्य
 एवादरयोपक्रमार्थविधिवानुसारेण न तद्विलासा इव तद्विलासा
 इतिप्रत्यन्वात्, प्रकृतसोमयागमाश्रित्य फलोद्देशेन ज्येनात्मकगुणावि-
 धायकमाहोस्वित्कर्मनामधेय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, अर्थ-
 वात्पर्यायान्वयालकारत्वे सर्वेषामर्थवात्पर्यायानुपमानान्तराभावत्वे-

ज्ञकत्वापत्तेरुपक्रमन्यायात्प्रबलेन भूयोनुग्रहन्यायेनोपक्रमस्य एकास्मि
 द्ध्येनपदे रूपकारिभया लुक्प्रमाणविभया वा गाणा वृत्तिमाश्रित्य
 ध्येनपदस्य द्वितीयविभिसंज्ञापाठक नामधेयत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् ।
 अर्थवात्परत्वे रूपस्यापचित्वात्स्यापपाठनाथ सन्विनव लक्षणा पूर्ण-
 प्रमाणविभया प्रियेयागन्तुत्वथ इत्यवाभ्युपगम्यते इति सिद्धान्ति-
 तम । भवत्सुक्तीत्या ध्येनपक्षिद्रव्यक ध्येनयाग इत्यभ्युपगम्यते चेदे-
 तत्प्रिकरणासद्धान्तविरोध रयात्, इत्यत्रमिरेण प्रपञ्चेन । तस्मा-
 द्ध्ययत्काभवेदार्थत्वचित्सवज्ञासजेमिनितत्पुयायिमदानुभावशकरश-
 बरवाभ्यादिभतमनादय वेदविस्मृदार्थप्रलापिसाध्यानुयायिना येनकेन
 विपणितमन्यन स्थावरणमतवोपक्रमञ्जूपादो प्रलपित रवमेऽपि न
 विश्वमनीयम् । किंतु ध्यासजेमिनिमतमेवाऽऽदरणीयमित्यान्ताम् ।

श्रीरामो जनक सती मतिमती यरप प्रसूर्जनर्का
 दत्तात्रेय इति प्रकलप्रनिगमो य सोमयात्री सुधी ।
 गोविन्द सुगुणश्च विष्णुरपरो शिव त्रय सोदरा
 श्रीलक्ष्मीकमलेशपात्युगुले ग्रन्थ न्यधादामन ॥ १ ॥

ग्रन्थनाम ।	मूल्यम् ।	
	रु०	आ०
८६ विधानमाला—श्रीनिहमहद्विरचिता ।	४	४
८७ अभिहोत्रचन्द्रिका—किजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिसमेतम् । भागद्वयात्मकम् ।	१६	४
८९ काव्यप्रकाश—सकेतारूपटीकासमेत ।	३	४
९० शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् ।	०	९
९१ गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—भाष्यवृत्तिभ्या ममेतानि ।	४	८
९२ श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता ।	७	८
९३ दर्शपूर्णमासप्रकाश—किजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिकृत ।	६	१२
९४ सस्कारपद्धति—अभ्यकरोपाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५ काश्यपशिल्पम्—महेधरोपदिष्टम् ।	३	१
९६ करणकौस्तुभ—रुष्णदेवज्ञविरचित ।	०	९
९७ मीमासादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशास्त्रभा० भागपट्टकात्मकम् । २५		९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णय—म म अभ्यकरोपाह्ववानुदेवशास्त्रिप्रणीत ।	०	९
९८ धर्मतत्त्वनिर्णयपरिशिष्टम्—	”	”
९९ भास्करीयबीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासहितम् ।	२	०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुशेखर—नागेशमहद्विरचित । कुण्डाकंयुत ।	१	१०
१०१ शाकरपादभूषणम्—पर्वतेदत्युपाह्वरघुनाथशास्त्रिकृत द्विभा०	८	५
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्—भागद्वयात्मकम् ।	९	४
१०३ श्रुतिसारसमुद्धरणम्—गिर्यपरनामकतोडकाचार्यप्रणीतम् ।	०	१३
१०४ त्रिशच्छ्लोकी—टिप्पणीविवृतिभ्या समेता । धर्मशास्त्रग्रन्थ ।	२	१५
१०५ आश्वलायनगृह्यसूत्रम्—आश्वलायनाचार्यप्रणीतम् ।	२	१२
१०६ दशोपनिषद्—मूलभावम् ।	२	०
१०७ लीलावती—श्रीमद्भास्कराचार्यप्रणीता । टीकाद्वयोपेता द्विभागा ।	३	०
१०८ व्याकरणमहाभाष्यम्—पदीपोद्घातयुत (अङ्गा०) प्र भा ।	२	१२
श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गत चतुर्भागात्मकम् ।	२०	९
सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीत निरञ्जनभाष्ययुतम् ।	१	४
आधानपद्धति—किजवडेकरापाह्ववामनशास्त्रिकृता ।	१	१४
पञ्चालम्भमीमासा—किजवडेकरोपाह्ववामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
शिवभारतम्—कवी द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	०

**आनन्दाश्रममुद्रणालयमुद्रितग्रन्थावल्या अकारादिवर्णानुक्रमेण
ग्रन्थाङ्केन मूल्याङ्केन च सहित सूचीपत्रम् ।**

ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्		ग्रन्थाङ्कः	मूल्यम्	
	रु०	आ०		रु०	आ०
४१ अग्निपुराणम्	५	४	२० जीव भक्तिविवेक	३	१२
८७ अग्निहोत्रचन्द्रिका	२	१४	२४ ज्ञापनीय राधमाताविस्तर	८	०
८४ अद्वैताद्योद	२	०	६९ ज्ञानाणवत वम्	१	४
५७ आचारभूषणम्	४	६	८५ ज्योतिर्निबन्ध	३	१५
५८ आचारेन्दु	४	०	३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्	१४	८
आधानपद्धति	१	१४	४२ तैत्तिरीयश्रुति	४८	१०
१०५ आध्यायनशुद्धिसूत्रम्	१२	३६	११३ तैत्तिरीयसामन्वितम्	९	१
८१ आध्यायनश्रुतिसूत्रम्	४	११	१२ तैत्तिरीयपनिषत्	१	१२
६२ ईशकेनकठारूप०(रामा०)	२	८	१३ तैत्तिरीयपनिषत्	२	२
७६ ईशकेनकठोपनिषद्	१	०	७८ विश्वसूत्रम्	३	१२
५ ईशावास्योपनिषत्	०	१८	१०४ विश्वसूत्रम्	३	१५
२९ उपनिषदा समन्वय	६	१	१०५ विश्वसूत्रम्	६	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्	१०	१०	१०६ विश्वसूत्रम्	०	०
३८ ऐतरेयाब्राह्मणम्	३	०	७४ शारदापत्रिका	१	०
११ ऐतरेयोपनिषत्	१	४	३३ दन्ततर्कविम्वरणम्	०	४
९६ करणकौस्तुभ	०	०	९८ मन्त्र विद्या	९	९
७ काठकोपनिषत्	१	८	९८ मन्त्र विद्या	०	१३
६६ काव्यप्रकाश	६	४	१६ विद्यापत्रिका	३	४
८९ काव्यप्रकाश	०	१	८८ विद्यापत्रिका	१६	४
९५ काव्यप्रकाशम्	३	१	३०७ पूर्वाह्निकतापनीयोप०	१	१२
६ केनोपनिषत्	१	०	९१ शारदापत्रिका	४	८
५२ गणेशगीता	०	०	११० शारदापत्रिका	०	०
१ गणेशार्थवर्णनम्	०	६	१११ शारदापत्रिका	०	१०
७३ गायत्रीपुराणपद्धति	१	८	७२ परिभाषादुर्गोचर	२	६
६१ गौतमसूत्रम्	२	८	४७ गणेशयोगसूत्राणि	३	०
१४ छान्दोग्योपनिषत्(शा०)५	०	०	३ पुरुषसूक्तम्	०	४
६३ छान्दोग्योपनि०(रामा०)३	१२	५५	५५ पुरुषार्थचिंतामणि	४	०
७९ छान्दोग्योप०(विताक्षरा०)२	०	८	८ प्रश्नोपनिषत्	१	०

ग्रन्थाङ्का.	मूल्यम		ग्रन्थाङ्का	मूल्यम	
	रु०	पा०		रु०	पा०
१०० प्रायश्चित्तेन्दुोस्वर	१	१०	१०७ श्रीलक्ष्मी	३	०
१५ बृहदारण्यकोपनिषत्	८	८०	१०८ वाक्यरत्नि	०	८
६४ ,, (रामानुजगी०)	३	५	८९ वायुपुराणम्	४	१०
३१ ,, (मिताक्षरा)	०	१०	९० विमानशास्त्र	४	४
१६ बृहदारण्यको०भा०वा०	००	८	९१ वदमादि	६	१०
७१ बृहद्योगतरङ्गिणी	१०	१०	९२ शास्त्रप्रवचनकौस्तुभ	०	६
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता	१	१०	९३ शशाङ्क शशिदासचरित्रिका०	१२	१२
२८ ब्रह्मपुराणम्	१	५	९४ शास्त्रप्रवचनविस्तार	१	१२
१०२ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्	८	८	९५ शशाङ्कसंक्षेपम्	८	५
२१ ब्रह्मसूत्राणि (शा०)	१-	०	९६ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	१	४
६७ ,, ब्रह्मसूत्रवर्षिणी- दीपिकासभतानि	४	०	९७ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	०
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्ति	०	१	९८ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	१	१
३४ भगवद्गीता (शा०भा०)	०	०	९९ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	०
३४ ,, (सटीकशा०भा०)	१०	८	१०० शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	०
४४ ,, (पैशाचभाष्य०)	१	८	१०१ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	१३
४५ ,, (मधुसूदनीश्रीधरीगी०)	०	८	१०२ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	८
९२ ,, (रामानुजीसा)	५	८	१०३ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	८
१९ भास्करीयबीजगणितसूत्र	२	०	१०४ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	१
७५ भाष्यार्थरत्नमाला	५	१	१०५ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	१०	४
५४ मत्स्यपुराणम्	९	०	१०६ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	०
१० माण्डूक्योपनिषत्	०	०	१०७ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	०
९७ मीमांसादर्शनम्	०५	०	१०८ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	०	०
९ मुण्डकोपनिषत्	०	१०	१०९ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	१०	८
६० यतिधर्मसंग्रह	१	१०	११० शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	१	४
५० यती द्रमतरदीपिका	१	०	१११ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	११	८
४६ याज्ञवल्क्यस्मृति	१३	१	११२ शास्त्रप्रवचनसंग्रहणम्	३	०
४ योगरत्नाकर	५	०	४८ स्मृतनासमुच्चय	५	०
१९ रत्नरत्नसमुच्चय	३	१२	७० स्मृत्यर्थसार	१	१०
२ रुद्राध्याय	१	०	९० शम्भुध्याय	५	६